

Tijdingen uit Duitsland

**Nieuws over de
Dertigjarige oorlog in de
Republiek der Verenigde
Nederlanden (1618-1632)**

**Masterscriptie geschiedenis
(Medieval and early modern
european history)**

Door H.E. Bakker (s0521736)

Begeleider Prof. dr. J.S. Pollmann

Tweede lezer: Dr. D. Haks

Universiteit Leiden juli 2012

Inhoud

Inleiding	2
Hst. 1 Nieuwsnetwerken	7
§1 <i>De aanvoer van nieuws</i>	7
§2 <i>De Nederlandse drukker</i>	15
Hst. 2 De oorlog op de voet gevolgd.....	26
§1 <i>Types pamfletten</i>	26
§2 <i>Eerste berichten uit Duitsland</i>	29
§3 <i>Nieuws van boven</i>	40
Hst. 3 Het verhaal achter het nieuws.....	47
§1 <i>Juridische en politieke reflectie</i>	47
§2 <i>Lof en spot</i>	54
§3 <i>Tekens van de sterren en van God</i>	60
Conclusie.....	67
Literatuurlijst.....	71

Inleiding

Het concept nieuws is onlosmakelijk verbonden met de menselijke perceptie van tijd. Het is kennis die overgedragen wordt van mens op mens, al dan wel of niet met behulp van een intermediaire drager, en die ons helpt om het beeld van ons heden keer op keer te recreëren. Nieuws vangt een deel van het nu, en blijft onderdeel van het heden totdat het de juiste ontvanger bereikt, of het is ingehaald door een recentere versie van het hier en nu. Zodra het nieuws zijn doel heeft bereikt, houdt het echter op te bestaan en wordt het historie. Maar de interpretatie en reactie erop brengt altijd weer nieuw heden teweeg die ervoor zorgt dat nieuws en de behoefte eraan een eeuwigdurende cirkel is.

Het begin van de zeventiende eeuw kende een mediarevolutie die vergelijkbaar moet zijn geweest met de internetrevolutie aan het einde van de twintigste eeuw. In 1618 verscheen namelijk de eerste Nederlandse gedrukte krant. Voor het eerst was er een dusdanige betrouwbare en snelle nieuwstoevoer dat het commercieel aantrekkelijk werd om wekelijks een nieuwsbulletin te produceren. Hiermee werd de mogelijkheid om (Europees) nieuws goed te volgen drastisch vergroot. De snel groeiende populariteit van dit medium deed orthodoxe christenen verzuchten dat zogenaamde christenen zich wekelijks druk maakte om het laatste nieuws te kunnen lezen, terwijl ze in die hele week niet één keer naar het heilige Schrift hadden omgekeken.¹

De opkomst van dit nieuwe medium viel samen met het begin van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Na de vrede van Augsburg in 1655 hadden de protestanten en katholieken in het Heilige Roomse rijk een wankel evenwicht bereikt. De sterke opmars van het protestantisme deed de Habsburgse keizer in de vroege zeventiende eeuw echter besluiten om actiever het katholicisme te promoten. Dit leidde ertoe dat in 1608 een aantal lutheranen ervan overtuigd raakten, dat de katholieken toch een stuk gevaarlijker waren dan de calvinisten, en zij sloten zich derhalve aan bij de Protestantse unie die met name vanuit het Palatinaat geleid werd, en zijn culturele centrum in Heidelberg kreeg. Politiek gezien stelde deze samenwerking in de praktijk weinig voor. Men had min of meer afgesproken dat men elkaar zou helpen in het geval dat men aangevallen zou worden, maar hier bleef het echter bij.² Ze kregen wel de steun van de Republiek der verenigde Nederlanden en Koning Henri IV

---

¹ W. Teellinck, *Geestelijke couranten* (Den Haag 1626) [A3^r].

² G. Parker, *The thirty years' war* (Londen 1984) 28.

van Frankrijk. In reactie hierop creëerden de katholieken in 1609 ook hun eigen liga, geleid door de hertog van Beieren en gesteund door de keizer en Spanje.³

Aan beide kanten sloeg het idee van samenwerking echter slechts mondjesmaat aan.⁴ Mede vanwege de interne opvolgingsstrijd aan het keizerlijke hof en de waarschijnlijk toch al tanende mentale vermogens van keizer Rudolf II (1575-1612), wisten de Bohemers hem in 1609 echter wel een brief te ontfutselen, waarin de calvinisten dezelfde rechten toebedeeld kregen als de lutheranen.⁵ Zijn opvolger Matthias (1612-1619) bekrachtigde de brief nog halfhartig, maar toen deze opgevolgd door zijn ambitieuze neef Ferdinand⁶ vertouwde de protestanten de situatie niet meer, en begonnen de spanningen op te lopen.⁷ Dit leidde er toe dat in mei 1618 twee katholieke gezanten in Praag door de Boheemse standen het raam uit werden gegooid (zonder dodelijke afloop).⁸ Ze besloten vervolgens Ferdinand niet langer te accepteren als koning, en installeerden in zijn plaats de calvinist Frederik V van de Palts⁹ (neef van prins Maurits van Nassau en schoonzoon van de Engelse koning James I).¹⁰ Het resultaat was dat iedere Duitse vorst partij moest kiezen, en leidde tot een bloedige en destructieve oorlog.

Alhoewel de meningen verdeeld zijn over het feit of de Dertigjarige Oorlog nu een pan-Europees conflict was, of meer een intern probleem in het Heilige Roomse Rijk, waren er toch heel veel landen en gebieden in min of meerdere mate bij betrokken.¹¹ Dit zorgt in de eerste plaats voor een scala aan geografische invalshoeken om het conflict te bekijken. Daarnaast zijn er nog legio sociaal-culturele, politieke, economische, persoonlijke en religieuze mogelijkheden om een onderzoek te starten. Niet verwonderlijk hebben zich dus weinig mensen zich aan een enigszins synthetisch overzichtswerk van deze oorlog gewaagd. Geoffrey Parker noemt zich in 1984 de eerste die, sinds de nooit vertaalde Moriz Ritter in

---

³ R. Lesaffer, 'Het einde van de Habsburgse economie in Europa. De kardinaal-infant en het Spaans-Oostenrijkse 'familiepact' (1633-1637) in *Revue belge de philologie et d'histoire* 74:2 (1996) 318.

⁴ P.H. Wilson, *Europe's tragedy: a history of the thirty years war* (Londen 2009) 228-229.

⁵ Wilson, *Europe's tragedy*, 113.

⁶ Ferdinand (1578-1637) werd in 1617 hij gekozen tot koning van Bohemen en Hongarije. Bij de dood van Matthias in 1619 werd hij tevens tot keizer van het Heilige Roomse rijk benoemd.

⁷ *Ibidem*, 269-271.

⁸ *Ibidem*, 272-273.

⁹ Frederik V (1596-1632) was de keurvorst van de Palts. Hij was de neef van prins Maurits en vanwege zijn huwelijk met Elizabeth Stuart, de schoonzoon van de Engelse koning Jacobus I. Zie R.G. Asch, 'Elizabeth, Princess[Elizabeth Stuart] (1596-1662), queen of Bohemia and electress palatine, consort of Frederick V' in H. C. G. Matthew en B. Harrison (eds.) *Oxford dictionary of national biography* (online editie 2008).

¹⁰ *Ibidem*, 282-285.

¹¹ Met name het in 2009 verschenen "Europe's tragedy. A history of the Thirty years war" van P.H. Wilson gaat sterk in tegen de stelling dat de oorlog een onvermijdelijk Europees (religieus) conflict was. Zie: Boterman F. (2009), <http://archieff.nrc.nl/index.php/2009/Okttober/23/Boeken/b06/Een+vermijdbare+catastrofe/check=Y>.

1889, een poging deed om in de gehele oorlog in een breder perspectief te zetten.¹² In 1997 laat Ronald Asch zich door zijn uitgever overhalen om in het kader van de serie “European history in perspective” een wat handzamer overzicht te bieden¹³. Het laatste werk in dit rijtje is Peter Wilson’s prijswinnende “Europe’s tragedy” uit 2009, waarin hij probeert af te rekenen met het hardnekkige oude idee dat religie de belangrijkste katalysator in deze oorlog was.

De laatste 20 jaar is er een duidelijke groei in aandacht voor het Nederlandse pamflet. Dit begon in 1987 met een omvangrijke (statistische) studie naar het Nederlandse pamflet van Craig Harline.¹⁴ Veel auteurs hebben vervolgens een specifieke periode gekozen om een specifieke periode (van crisis) te bekijken vanuit het oogpunt van de pamfletten.¹⁵ De aandacht voor de eerste gedrukte Nederlandse kranten is tot nu toe redelijk beperkt geweest. Nadat Dahl¹⁶ in 1946 een overzichtswerk uitgebracht van alle tot dan toe gevonden Nederlandse kranten, heeft alleen Couvée er nog echt serieus onderzoek naar gedaan. Hij heeft voor één jaar een vergelijking gemaakt met de Duitse kranten, die de voornaamste informatiebron voor de Nederlandse drukkers waren.¹⁷

De vergrootte interesse in pamfletten heeft ook geleid tot een aantal publicaties over Europese nieuwsnetwerken. Dooley en Baron hebben bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar de verspreiding van politieke berichtgeving en de invloed daarvan op de publieke opinie.¹⁸ Ook de verspreiding van het nieuws is al regelmatig onderwerp van onderzoek geweest. Arblaster heeft enkele stukken gepubliceerd over de postnetwerken die vanaf de vroege Middeleeuwen in Europa tot bloei kwamen.¹⁹ In 2003 heeft Behringer een omvangrijke studie uitgebracht over de structuur van de Rijkspost in het Heilige Roomse Rijk, en welke communicatierevolutie dit teweeg bracht.²⁰ De laatste Nederlandse publicatie over het postsysteem is al enigszins gedateerd. In 1902 publiceerde Overvoorde namelijk een

---

¹² Parker *The thirty years' war*, preface.

¹³ R.A. Asch, *The Thirty years war: The Holy Roman Empire and Europe, 1618-48* (Basingstoke 1997), preface.

¹⁴ C.E. Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht, 1987).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld R. Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Utrecht 2010); M. Keblusek, 'Nieuwsvoorziening in de republiek: De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken' in H. Kleyer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en teksten: cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992); H.J. Helmers, *The royalist Republic: literature, politics and religion in the Anglo-Dutch public sphere (1639-1660)* (Leiden 2005).

¹⁶ F. Dahl, *Dutch corantos 1618-1650* (Den Haag 1946).

¹⁷ D.H. Couvée, 'The first coranteers, the flow of news in the 1620's', *International communication gazette* 8 (1962).

¹⁸ B. Dooley en S. Baron (eds.), *The politics of information in early modern Europe* (Londen 2001).

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: P. Arblaster, 'Posts, newsletters, newspapers: England in a European system of communications', *Media history* 11 (2005).

²⁰ W. Behringer, *Im Zeichen des Merkur: Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit* (Göttingen 2003).

uitgebreide geschiedenis over het Nederlandse postwezen.²¹ De koppelingen tussen nieuws over de Dertigjarige oorlog, en de verspreiding hiervan via de diverse Nederlandse media is echter nog nooit gemaakt.

In deze scriptie wil ik hier een kleien aanzet toe geven, en onderzoeken wat het effect van deze oorlog op het publieke debat in de Republiek is geweest. In Duitsland staat deze oorlog bekend als de eerste grote oorlog²², terwijl in Nederland bijna niemand meer weet wanneer en waarom deze oorlog plaatsvond. Hij wordt altijd overschaduwd door de tachtigjarige oorlog. Desalniettemin doet de hoeveelheid gepubliceerd materiaal vermoeden dat men zeer geïnteresseerd was in de problemen van burenen. Om pamfletten te verzamelen heb ik een selectie gemaakt uit de catalogi van Knuttel, van Alphen, Tiele, Thysius, van Someren, Meulman en de provinciale bibliotheek van Zeeland. Hieruit heb ik 240 titels gekozen die verband houden met de oorlog, en die met zekerheid of vermoedelijk in de Noordelijke Nederlanden gedrukt zijn. Ter controle heb ik uit de jaren 1618-1622 ook 47 titels geselecteerd die in de Zuidelijke Nederlanden gedrukt zijn om te zien of de verhalen, alhoewel vanuit een ander gezichtspunt geschreven, toch enigszins parallel lopen.

Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van de publicatie van de Zweedse bibliothecaris Folke Dahl die in 1946 alle bewaard gebleven kranten tot en met 1624 integraal heeft uitgegeven.²³ Hier heb ik aan toegevoegd een steekproef van drie jaren uit de periode tussen 1625 en 1632. Ik heb gekozen voor de jaren 1626, 1629 en 1631, omdat deze jaren samenvallen met het begin van de achtereenvolgens de Deense inmenging in het conflict, de Zweedse inbreng en de grote successen van de Zweedse koning. Ik heb hiervoor twee kranten geselecteerd: de "Courante uyt Italien en Duytslandt" van de familie van Hilten en de "Tydinghe uyt verscheyde quartieren" van zijn concurrent Broer Janszoon. Deze twee waren de bekendste kranten van het land en hiervan zijn de meeste edities bewaard gebleven.²⁴ Uit 1626 en 1629 heb ik (niet volledig) edities van beide kranten gevonden. Uit 1631 is alleen de krant van van Hilten bewaard gebleven.

Ik heb ervoor gekozen de periode tussen 1618 en 1632 te bekijken, omdat de gehele periode teveel materiaal zou opleveren. De grens is bij 1632 getrokken, omdat dit jaar samenvalt met de dood van de Zweedse koning, en vanaf 1633 de oorlog een hele dynamiek

---

²¹ J.C. Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen vóór 1795, met de voornaamste verbindingen met het buitenland* (Leiden 1902).

²² J.V. Polišenký, *The Thirty years war* (Los Angeles 1971) 1.

²³ Dahl, *Dutch corantos*.

²⁴ Deze liggen opgeslagen in het archief van de Koninklijke bibliotheek.

krijgt door inmenging uit Frankrijk.²⁵ Om te kijken waarom welk nieuws over de oorlog in de Republiek interessant gevonden werd, zal ik eerst kijken naar de weg die het nieuws aflegde voordat het door het Nederlandse publiek gekocht kon worden. Vervolgens zal ik proberen het materiaal in categorieën te verdelen om te kijken wat voor effect de diversen publicaties probeerden op te wekken, en voor welk lezerspubliek ze mogelijk interessant waren. Een studie naar nieuws is eigenlijk niet compleet zonder ook een onderzoek naar beeldmateriaal. In mijn onderzoek ben ik echter niet voldoende prenten tegengekomen om er in algemene zin iets over te kunnen zeggen. Het zelfde geldt voor liederen. In de plano's van de Koninklijke Bibliotheek heb ik er slechts één kunnen vinden. Er moeten er veel meer zijn geweest, maar deze zijn hoogstwaarschijnlijk niet bewaard gebleven. Mijn schets van de berichtgeving over de oorlog zal derhalve wel onvolledig zijn.

---

²⁵ Wilson, *Europe's tragedy* 551-553.

Hst. 1 Nieuwsnetwerken

§1 De aanvoer van nieuws

Om regelmatig nieuws enigszins betrouwbaar over grotere afstanden over te brengen, volstaat een oraal circuit niet. Alvorens het verspreid kan worden aan geïnteresseerden, moet het logischerwijs eerst door iemand opgeschreven worden, vervolgens vervoerd worden, op de plaats van bestemming vaak nog vertaald worden, om tenslotte gedrukt te worden. Een verhaal uit Duitsland had derhalve al een hele weg afgelegd alvorens het in de Republiek gelezen en geïnterpreteerd kon worden. In het volatiele vroegmoderne Europa was er aan verhalen geen gebrek, dus het was van groot belang om een betrouwbaar iemand te vinden die ze voor je kon verzamelen, opschrijven en toesturen.

Het proces van globalisering van de handel, begonnen in de late Middeleeuwen, was in een stroomversnelling gekomen door de ontdekking van nieuwe werelddelen in de 15e eeuw. Dit vroege kapitalisme zorgde er voor dat handelaren steeds meer belang kregen bij een goede nieuwsvoorziening. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat in de zestiende eeuw Venetië het eerste grote nieuwscentrum van de wereld was. Het was de mores van het handelsvak dat men de laatste nieuwtjes aan elkaar uitwisselde.²⁶ De uitvinding van de boekdrukkunst zorgde ervoor dat men dit nu makkelijker op papier kon zetten, en sneller en goedkoper op grotere schaal kon verspreiden. Zo kon je in Venetië (vermoedelijk) voor één Gazzetta²⁷ het laatste nieuws op de Rialto kopen.²⁸

Als je goede informatie wilde hebben, stuurde je dus een informant naar het voor jou interessante gebied om jou regelmatig van informatie te voorzien. Dit was echter een kostbare aangelegenheid, dus dit was alleen weggelegd voor vorstenhuizen en rijke handelaren. Hun schrijven kan gezien worden als een eerste stap richting het ontstaan van de professie van journalist. De vraag naar informatie aan deze mensen werd echter al snel zo groot dat ze hun eenmanszaakjes uit konden breiden tot hele bedrijven met werknemers die aan een immer groeiende clientèle informatie toestuurde. Aan het begin van de zeventiende eeuw waren

---

²⁶ Het uitwisselen van informatie was natuurlijk geen exclusieve bezigheid van handelaren. Regeringsvertegenwoordigers en geleerden voerden eveneens veel correspondentie. Men filterde vaak de algemene informatie van de persoonlijke informatie, en stuurde de algemene informatie aan elkaar. Zo ontstaan er in de zestiende eeuw al geschreven nieuwsbrieven die de voorlopers werden van de gedrukte krant. Zie: M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978: van 'nieuwstydninghe tot dagblad'* (Baarn 1979) 22-23.

²⁷ Een gazzetta is een klein koperen muntje dat vermoedelijk de gangbare prijs voor een nieuwsblad was.

²⁸ P. Arblaster, 'Posts, newsletters, newspapers: England in a European system of communications', *Media history* 11 (2005) 22. Verder afgekort als *MH*.

inmiddels in iedere belangrijke Europese stad zulke professionele nieuwsbedrijfjes te vinden, die niet alleen zelf stukken schreven, maar ook veel pamfletten, liederen, boeken en brieven verzamelden om door te sturen. Met name tijden van oorlog en crises waren gunstig voor deze professionele schrijvers. In Engeland was een grote boost voor deze bedrijfstak bijvoorbeeld het uitbreken van de 80-jarige oorlog (1568-1648).²⁹

Het vinden van mensen die informatie voor jou wilden verzamelen, was niet zo ingewikkeld. Het regelmatig ontvangen van hun berichten was echter lange tijd problematisch. Pas rond 1600 werd er langzamerhand de koppeling gemaakt tussen goedkoop drukken en een betrouwbare postsysteem, waardoor het voor drukkers winstgevend kon worden om een breder publiek nieuwsbulletins aan te bieden. Lokale of regionale koeriersdiensten bestonden al lange tijd in de Middeleeuwen. Deze werden gefinancierd door overheden, universiteiten, kloosters of zeer welvarende privépersonen. De eerste succesvolle intercontinentale dienst vond zijn oorsprong bij de Thurn und Taxis familie rond aan het begin van de zestiende eeuw. Vermoedelijk werden zij postmeesters onder keizer Frederik III (1452-1493). Zij deden dit tot grote tevredenheid, en kregen daardoor, geholpen door de uitbreiding van het Habsburgse rijk, de kans hun netwerk in rap tempo uit te breiden. Onder keizer Karel V (1519-1555) hadden ze door bijna heel West-Europa postlijnen lopen.³⁰ Hiervoor hadden zij contracten afgesloten waarin zij vaste reistijden tussen twee plaatsen afspraken. Zo garandeerden ze in 1516 bijvoorbeeld dat ze binnen 36 à 40 uur³¹ de post van Brussel naar Parijs gebracht hadden.³² Revolutionair was dat zij dit niet uitsluitend voor hun voornaamste broodheren deden, maar tegen betaling aan iedereen hun diensten aanboden.³³

Op 31 december 1543 hadden ze het monopolie op het postvervoer in de Nederlanden verworven. In 1597 kregen ze van keizer Rudolf II (1576-1612) middels een nieuwe oorkonde dit recht voor het gehele Habsburgse rijk.³⁴ Op deze schaal een postsysteem opzetten was zeker niet zonder risico's. Ze kregen een vast bedrag betaald door de verschillende monarchen in het rijk. Hiervan moesten ze zelf de vele wisselstations opzetten, deze onderhouden voor de

---

²⁹ M. Conboy, *Journalism: a critical history* (Londen 2004) 15-16.

³⁰ Uitzondering hierop waren de Britse eilanden. Er waren ook minder lijnen met plaatsen in Frankrijk, omdat de Franse koning Lodewijk XI (1461-1483) in 1464 een eigen postdienst organiseerde. Lijnen door Frankrijk waren dan ook meestal doorvoerverbindingen richting Spanje. Zie: Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen vóór 1795*, 12, 18.

³¹ Omdat ze afhankelijk waren van het weer, werd er een marge ingebouwd. In de wintermaanden ging men in principe uit van 40 uur en in de zomermaanden van 36 uur.

³² Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen*, 19.

³³ H. Ch. J. Roelofs, *De invloed van het geslacht Thurn und Taxis op de verkeersontwikkeling in Europa van 1500-1900* (Utrecht 1941) 7-12.

³⁴ Behringer, *Im Zeichen des Merkur*, 174.

frequent nodige paardwissels, en alle veiligheidsmaatregelen voor onderweg bekostigen.³⁵ Het was dus zowel een zeer kapitaal- als arbeidsintensieve bedrijfstak. Daarnaast waren ze ook nog eens zeer afhankelijk van de weersomstandigheden en de toestand van de weg. Door het hele rijk hadden ze een aantal centrale steden van waaruit post doorgestuurd werd. In Duitsland waren dit Augsburg, Keulen en Frankfurt, en in de Nederlanden Brussel en Antwerpen.³⁶ Tot de Opstand kwam het meeste nieuws direct uit Duitsland of via de Zuidelijke Nederlanden het land binnen.

Na zichzelf onafhankelijk verklaard te hebben, waren de Noordelijke Nederlanden officieel niet meer aangesloten op het Thurn und Taxis netwerk. Pas in de jaren '40 van de zeventiende eeuw werd er weer voorzichtig contact gemaakt met deze familie. De Staten-Generaal hadden, waarschijnlijk vanwege te hoge kosten, besloten om geen eigen postdienst op te zetten. Overal zag je daarom dat eigen posterijen in de steden werden opgezet. Als belangrijkste handelsplaats werd Amsterdam ook meteen de spil in het Nederlandse postnetwerk. Zeker voor nieuws uit Engeland, Denemarken en Hamburg was het hele land afhankelijk van Amsterdamse kantoren. Naast de brieven die met reizigers en met handelaren meekwamen stuurde de stad, of later het postkantoor zelf, ook vele boden op en neer. Al vanaf 1580 is er bekend dat de stad eigen boden naar Hamburg stuurde. Verder zijn er verbindingen bekend met Franse en Duitse steden, zoals Keulen, Emden en Rouaan.³⁷

Er is nog nauwelijks onderzoek gedaan naar hoe de poststromen naar de Republiek liepen ten tijde van de Tachtig- en Dertigjarige oorlog. Officieel werd zij pas bij het ondertekenen van het verdrag van Münster ontheven van de verplichting via de rijkspost te versturen en te ontvangen. Officieus nam niemand dit bevel sinds 1577 meer serieus.³⁸ De Nederlandse steden werden hierbij geholpen door de Protestantse Duitse vorsten. Na het edict van Rudolf II merkte bijvoorbeeld de hertog van Württemberg op dat zij Spanje helemaal geen post schuldig waren.³⁹ Omdat enerzijds het Habsburgse netwerk door financieringscrises niet altijd even betrouwbaar was gebleken, en ze anderzijds hun eigen post niet via een katholiek

---

³⁵ Roelofs, *De invloed van het geslacht Thurn und Taxis*, 8-13.

³⁶ P. Arblaster, 'Posts, newsletters, newspapers', *MH* 11, 23.

³⁷ Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen*, 181, 314-315.

³⁸ Op 7 december 1577 werd de landvoogd van de Nederlanden Don Juan van Oostenrijk (1576-1578) afgezet door de Generale Unie. De Staten-Generaal besloot daarna de postmeester van Taxis te vervangen door de heer van Ohain, Johan van Hinckart (?-1585), vertrouweling van Willem van Oranje (1533-1584). In 1584 werd Hinckart op zijn beurt weer verdreven uit de Zuidelijke Nederlanden, en werden leden uit het geslacht von Taxis heraangesteld als postmeesters. Zie: *Ibidem*, 62.

³⁹ Behringer, *Im Zeichen des Merkur*, 173-174.

systeem wilden verzenden, ontwikkelden vele protestantse steden vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw een eigen netwerk van boden dat hen onderling verbond.⁴⁰

Vanaf 1571 is het al bekend dat Amsterdam via Hamburg verbonden was met het Duitse bodennetwerk, dat steeds meer geprofessionaliseerd werd. Er werden eigen paardenwisselstations opgezet die het mogelijk maakte om vervoer over land en water naadloos met elkaar aan te laten sluiten.⁴¹ Het succes zorgde ervoor dat er nieuwe verbindingen werden aangelegd, zoals bijvoorbeeld een lijn van Keulen naar Utrecht.⁴² Alhoewel ze tegengewerkt werden door de rijkspost, hebben de meeste steden zich nooit gehouden aan het verbod van de keizer, en hielden zij hun eigen netwerk in stand.⁴³ Een plakkaat uit Frankfurt uit 1623 van één van de meest bekende rijkspostmeesters, Johan von den Birghden (1582-1654), toont de twaalf hoofdroutes van de post, met de daarbij behorende tarieven. Hierop staat ook Amsterdam genoemd.⁴⁴ Alhoewel het dus door de meeste protestanten als een "Spaans netwerk" werd beschouwd, was de Republiek er blijkbaar toch nog steeds, of zo nu en dan, op aangesloten. Hoe de verhouding tussen de rijkspost en het "eigen" systeem lag, is echter onbekend.

Von den Birghden⁴⁵ was een Lutheraan en legde daarom misschien gemakkelijker contact met protestantse gebieden dan zijn katholieke opdrachtgevers. Daarnaast gaf hij van vanaf 1615 een eigen gedrukte krant uit. Zeker tijdens de Dertigjarige Oorlog was dit een interessante bron van informatie en kan het dus nuttig zijn geweest om de banden met de rijkspost enigszins warm te houden. Vermoedelijk kwam de grootse aanvoer echter uit Keulen en Hamburg via het "eigen" systeem (en na het afsluiten van het bestand in 1609 ook wel weer uit Antwerpen).⁴⁶ Via deze steden was men in de Republiek aangesloten op de nieuwsnetwerken uit bijna geheel Europa.

Hoe belangrijk een betrouwbaar postsysteem geacht werd, was meteen na het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog zichtbaar. Zo claimde paltsgraaf Frederik V (1596-1632), nadat hij gekroond was tot koning van Bohemen (1619), tot aan zijn nederlaag de route

---

⁴⁰ Ibidem, 130-133.

⁴¹ Ibidem, 134.

⁴² Ibidem, 138.

⁴³ Ibidem, 188-192.

⁴⁴ Ibidem, 202-204.

⁴⁵ Johan von den Birghden had zijn hele leven in het postwezen gewerkt. In 1615 werd hij door Lamoral von Taxis aangesteld om vanuit Frankfurt het systeem van de rijkspost uit te breiden en te hervormen. Hij was hier zeer succesvol in, maar werd in 1627 uit zijn ambt ontzet. De opvolger van Lamoral, Leonhard II von Taxis vond hem waarschijnlijk te machtig geworden. Het was ook niet moeilijk om hem verdacht te maken, omdat hij protestants was. In 1631 werd hij door koning Gustaaf II Adolf van Zweden tijdelijk weer in zijn ambt hersteld. Zie: G. Stail, 'Birghden, Johann von den', in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie* 2 (Berlijn 1955), 255.

⁴⁶ Arblaster, 'Posts, newsletters, newspapers', *MH* 11 24.

van Praag naar Neurenberg voor het postvervoer. Vele Protestantse postmeesters in Duitse steden bleven actief weerstand bieden aan de rijkspost ten faveure van hun eigen bodes. De Zweedse koning Gustaaf II Adolf (1611-1632) schafte het Taxische systeem zelfs helemaal af in de Duitse gebieden die hij onder controle had, en verving het door zijn eigen netwerk. Tussen 1630 en 1635 liet Zweden de "spionnen" van de keizer niet meer binnen in hun gebied. Keizer Ferdinand II (1619-1637) probeerde het monopolie van de familie Taxis te beschermen, maar was hier zeer onsuccesvol in.⁴⁷

Wat de consequentie van het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog op het binnenkomen van buitenlandse berichten in de Nederlanden was, is nooit onderzocht. Een logische hypothese lijkt echter dat het, naast de beschikbaarheid van nieuwsitems, ook het aanbod van aanvoerroutes diversifieerde. Protestantse gebieden zullen extra hun best gedaan hebben om nieuws aan elkaar over te brengen. In de Republiek kwam dit vermoedelijk bijna allemaal aan in Amsterdam⁴⁸, waardoor het geen verwondering wekt dat de eerste kranten daar gedrukt werden. Uit het feit dat in Juni 1618 de eerste Nederlandse krant gedrukt werd, die vanaf toen naar alle waarschijnlijkheid iedere week een oplage had, moet worden afgeleid dat de oorlog geen grote invloed had op de betrouwbaarheid van de postdienst. Voor het drukken van pamfletten maakte het immers niet veel uit of iets weken later werd uitgeven, maar als je een krant met nieuws uit Italië en Duitsland moest afdrukken, moest je daar wel wekelijkse aanvoer voor hebben.

Veel van de pamfletten werden anoniem gedrukt, daarom is het niet altijd duidelijk waar ze vandaan kwamen. Een groot deel van het materiaal kwam voor drukkers logischerwijs uit de Duitse gebieden. Men hield ook in de gaten hoe andere Europese vorsten op het nieuws reageerde. Er werden op het moment dat koning Jacobus I (1603-1625) van Engeland moest beslissen of hij steun verleende aan zijn dochter, Elizabeth, en schoonzoon veel pamfletten van Engelse hand vertaald en gedrukt.⁴⁹ Ook de Franse koning, Lodewijk

---

⁴⁷ M. Dallmeier, *Quellen zur Geschichte des Europäischen Postwesens 1501-1806 teil 1* (Kallmünz 1977) 73-79.

⁴⁸ Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen*, 314.

⁴⁹ Jacobus I (1566-1627) was een zoon van koningin Mary I van Schotland (1542-1587). Hij nam in 1567 als dertien maanden oude peuter de troon over van zijn moeder, die onder druk van Schotse edelen troonsafstand had gedaan. Hij was gedoopt als katholiek, maar werd als protestant tot Jacobus VI, vorst van Schotland gekroond. Hij trouwde in 1589 met de tweede dochter van koning Frederik II van Denemarken (1534-1588), Anna (1574-1619). Na de dood van Elizabeth I (1533-1603) werden zij gekroond tot koning en koningin van Engeland. Zij hadden inmiddels drie kinderen. Hun dochter Elizabeth (1596-1692) trouwde in 1613 met de keurvorst Frederik V van de Palts. Dit was een huwelijk ver beneden de stand van Elizabeth, maar overlevering wil dat het liefde op het eerste gezicht was, en dat Elizabeth met name het negatieve oordeel van haar moeder hierover negeerde. Voor Jacobus kwam het huwelijk niet helemaal slecht uit, omdat hij zijn zoon al een katholieke bruid wilde geven. Door zijn dochter aan een protestant te schenken, hield hij het machtsevenwicht in stand. Zie: J. Wormald, 'James VI and I (1566-1625), king of Scotland, England and Ireland' in H. C. G.

XIII (1610-1643), werd in de gaten gehouden. Voor de loop van het conflict was het belangrijk te weten of Frankrijk partij zou kiezen. Zo drukte de Haagse drukker van der Wouw in 1620 zowel in het Frans als in het Nederlands een brief van Frederik V aan Lodewijk XIII, waarin de eerste steun vraagt voor de claim op de Boheemse troon.⁵⁰ Ook zit er in mijn selectie één pamflet waarin een Frans nieuwsstuk, in de opmaak van een krant, integraal wordt uitgegeven.⁵¹ Alhoewel de focus op Duitsland lag, werd er dus ook naar Frankrijk gekeken om het laatste nieuws uit Europa in de Republiek gedrukt te krijgen.

Alhoewel het met enige terughoudendheid gezegd moet worden, omdat het auteurschap niet altijd te achterhalen is, lijken er geen pamfletten van Scandinavische origine bij te zitten. Gezien de betrokkenheid van Denemarken en Zweden vanaf 1626 was dit misschien wel te verwachten, maar of het aanbod was er niet, of er is niets van over gebleven. Het verzamelen van pamfletten zal niet echt gehinderd zijn door het feit dat het Scandinavische poststelsel nog wat minder ontwikkeld was, dan het Duitse. Het sturen van post uit bijvoorbeeld Stockholm duurde wel wat langer, maar wanneer men de juiste mensen kende, was het ook weer niet een compleet blinde gok of je brief wel aan zou komen.⁵²

Het zou niet onlogisch geweest zijn als de Deense koning Christiaan IV (1588-1648) het conflict op de voet gevolgd zou hebben. Vooral omdat diverse troepen op een gegeven moment serieus het noorden van Duitsland, dat grensde aan zijn territorium, bedreigden.⁵³ Bovendien was Elizabeth zijn nichtje. Zijn mening moet dus ook in de Republiek van belang geacht worden. Daar tegen in valt te brengen dat veel materiaal uit Scandinavië opiniërend

---

Matthew en B. Harrison (eds.), *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004), online editie mei 2011, verder afgekort als *ODNB*; R.K. Marshall, 'Elizabeth Stuart, die Winterkönigin' in P. Wolf, M. Henker e.a. (eds.), *Der Winterkönig Friedrich von den Pfalz: Bayern und Europa im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges* (Augsburg 2003), 34-37.

⁵⁰ Frederik V, *Copie de la lettre du roy du Boheme of Copie vanden des briefs des conings van Bohemen* (Den Haag 1620).

⁵¹ Anoniem, *Discours veritable de tout ce qui s'est passé* (Amsterdam 1622).

⁵² In 1619 stationeerde de Zweedse kroon voor het eerst een postagent in Hamburg. deze moest zorgen dat de brieven van en naar Zweden met de juiste personen meegingen en betaald werden. Vanuit Hamburg was Zweden met de rest van Europa verbonden. Zeker in de winter kon het echter wel twee maanden duren voordat een brief van Amsterdam in Stockholm aankwam. Het was belangrijk dat men connecties had met een postbeambte en dat je wist dat de ontvanger jouw brief wel wilde hebben. De ontvanger betaalde namelijk het verzendtarief. Zie: H. Droste, 'Spedire una lettera fra Amsterdam e Stoccolma: Una questione di fiducia e precauzioni' (Een brief verzenden tussen Amsterdam en Stockholm: Een kwestie van vertrouwen en voorzorgsmaatregelen), in *Quaderni Storici* 122 (2006), 370-381.

⁵³ In 1622 had de Staten-Generaal graaf Ernst von Mansfeld (1580-1626) met troepen naar Oost-Friesland (regio in Nedersaksen grenzend aan de provincie Groningen) gestuurd, omdat ze geen losbandige soldaten op eigen grond willen hebben. Daar kwamen nog bij de troepen van de hertog Christiaan van Brunswijk (1599-1626). Dit waren veel meer troepen dan het gebied kon onderhouden. In 1623 had Christiaan IV dan ook al troepen gestuurd om beide protestantse legers de pas af te snijden. In 1623 trok de graaf van Tilly (1559-1632) van de katholieke liga ook nog eens het gebied binnen en versloeg bij Stadtlohn het leger van Brunswijk. De oorlog kwam hierdoor heel dicht bij Denemarken. Zie: Wilson, *Europe's tragedy*, 339-343.

van karakter moet zijn geweest en geen "actief" nieuws bracht, omdat het conflict zich daar niet afspeelde, en daardoor misschien minder interessant was. Bovendien zal er vanuit religieus oogpunt ook minder interesse zijn geweest, omdat de oorlog, zeker in het begin, meer een calvinistisch conflict was, en heel Scandinavië luthers was.

Ook vanuit Italië, waar de verschillende stadstaten en de paus meer op de achtergrond een rol speelden, zitten er in mijn selectie weinig pamfletten. De drukkers waren voornamelijk geïnteresseerd in de voorspellingen van Magini.⁵⁴ Er zit tevens niets bij uit Spanje.⁵⁵ In één van pamfletten uit de Zuidelijke Nederlanden zit wel een brief⁵⁶ van koning Philips III van Spanje (1598-1621) aan Spinola.⁵⁷ Deze lijkt, alhoewel het niet onwaarschijnlijk is dat het wel in de Republiek gelezen is, niet in de Noordelijke Nederlanden gedrukt te zijn. Van de 48 Zuid Nederlandse pamfletten die ik gevonden heb ik er slechts één gevonden die ook door een Noord-Nederlandse drukker uitgegeven zijn uitgegeven.⁵⁸ Waarschijnlijk was de meerwaarde van het drukken van pamfletten uit de Zuidelijke Nederlanden gering. Men behandelde dezelfde onderwerpen, zoals de opstand in Bohemen, alleen vanuit een tegengesteld oogpunt.

Bij kranten is het veel makkelijker te achterhalen waar het nieuws vandaan kwam. Elke editie bestond uit verschillende kolommen ieder getiteld "uit...", gevolgd door een geografische aanduiding. De vijf oudst overgebleven kranten zijn genaamd "courante uyt Italien, Duytslandt, &c", en stammen uit 1618. Deze eerste kranten kennen slechts vier kolommen, te weten "Wt Venetien, Prage, Ceulen en s'Graven-haghe". Dit betekende niet dat er alleen nieuws uit deze steden kwam. Onder deze kolommen volgden dan nieuws uit het gehele omringende gebied. Zo kon je in de Keulse kolom lezen dat er een gezant van de hertog van Lotharingen was aangekomen met brieven van de keizer in Heidelberg, dat

---

⁵⁴ Giovanni Antonio Magini (1555-1617) studeerde filosofie en wijdde zich daarna aan de astronomie en astrologie. Hij werd boven Galileo Galilei gekozen voor de positie van professor in de wiskunde. Hij werd dus als zeer gezaghebbend gezien. Zijn berekeningen werden daardoor ieder jaar gebruikt om een astrologische jaarvoorspelling te maken. Zie: <http://www.imss.fi.it/milleanni/cronologia/biografie/magini.html> ; Magini, *Den onvervalschten Italiaenschen waer-seggher* (? 1626).

⁵⁵ Met de kanttekening dat er één pamflet is met onderschepte briefwisselingen tussen het hof in Spanje en in Wenen. Deze zijn in het Latijn geschreven, maar bevatte in het origineel waarschijnlijk wel Spaanse tekst. Het is echter niet helemaal zeker dat dit pamflet ook in de republiek gedrukt is. Zie: Anoniem, *Literae interceptae, ex autographis transcriptae ad eadem* (? 1622).

⁵⁶ Spinola, *Sendbrieff marquis Spinolae* (Brussel 1620).

⁵⁷ Markgraaf Ambrogio di Filippo Spinola (1569-1630) was een Genuaanse militair in dienst van Spanje. Zie: Encyclopædia Britannica online editie 2012, *Ambrogio di Filippo Spinola, marquis de los Balbases*, op <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/560183/Ambrogio-di-Filippo-Spinola-marquis-de-los-Balbases/> .

⁵⁸ Dit was een beroemd propagandapamflet dat door heel Europa werd uitgegeven. Zie: Anoniem, *Verre-kijcker ofte secrete Fransch, Engelsch, Hollandtsche instructie* (Antwerpen 1620).

hemelsbreed ruim 200 km. verderop ligt.⁵⁹ Een concurrent van de "courante" had in 1619 ook een kolom met nieuws uit "Wt Weenen" en "Wt Romen".⁶⁰ In plaats van een Haagse kolom had hij een sectie met algemene "Nederlantsche tydinghe".⁶¹

De versheid van het nieuws varieerde sterk. Nieuws dat uit Italië kwam, was meestal drie weken tot een maand eerder gedateerd dan de uitgave van de krant, terwijl nieuws uit Nederland meestal van de dag ervoor was.⁶² Het nieuws dat de correspondenten stuurden, was vaak wel zeer actueel. Zeker diegenen die in grote plaatsen, zoals Wenen en Praag gestationeerd zaten, stuurden op zijn minst om de tien dagen een update aan hun contactpersoon.⁶³ Toch gebeurde het af en toe dat de post niet op tijd aankwam. Zo moest een drukker in 1626 in plaats van met het nieuws te beginnen, openen met een vette kop "De jonghste brieven uyt Italien en Duytsland zijn noch niet aenghekomen".⁶⁴ Dit duidt op een sterke verwachting bij de lezers over de inhoud van zijn krant. In de krant legde hij uit dat de brieven uit Leipzig al twee keer niet waren aangekomen. Dit had vermoedelijk te maken met een boerenopstand in het gebied.⁶⁵

In de loop van de jaren '20 komt er een steeds grotere diversiteit aan plaatsen van waaruit nieuws vandaan werd gestuurd. De plaats waar het nieuwsfeit vandaan kwam, werd ook veel preciezer benoemd. Zo krijg je kolommen met 'uit het legerkamp van de prins'⁶⁶, of rivieraanduidingen.⁶⁷ Men kreeg net zo makkelijk (of moeilijk) informatie uit katholieke gebieden, als uit protestantse gebieden. Zo kon men in de republiek ook lezen wat er in het leger van de keizer gebeurde.⁶⁸ Het nieuwsgebied van waaruit men regelmatig nieuws kon ontvangen werd steeds groter. Zo voegde de "Courante uyt Italien, Duytsland, &c" op 30 maart 1627 voor het eerst de kolom "tydinghe uyt Vranckrijck, Engelant ende Nederlant" toe.⁶⁹ Later wordt er nog verder differentiatie in aangebracht, en drukte men bijvoorbeeld af

---

⁵⁹ C. van Hilten, *Courante uyt Italien, Duytsland, &c*, 15 november 1618.

⁶⁰ Broer Janszoon, *Wt Romen*, 15 juni 1619.

⁶¹ Broer Janszoon, *Wt Keulen*, 10 februari 1619.

⁶² Dit is bijvoorbeeld te zien in de krant van 15 juni 1619. Het nieuws uit Venetië is in deze uitgave op 14 mei verzonden, en dat uit Rome op 18 mei. Zie: Broer, *Wt Romen*, 15 juni 1619.

⁶³ Zo zit er in drie opeenvolgende kranten in september 1626 een bericht uit Wenen bij achtereenvolgens gedateerd 22 augustus, 1 en 4 september. Zie: Hilten, *Courante*, 5, 12 en 19 september 1626.

⁶⁴ Broer Janszoon, *Wt Weenen*, 4 juli 1626.

⁶⁵ In plaats daarvan had hij wel genoeg ander nieuws te bieden uit Spanje, Frankrijk, Zweden, Denemarken en uit het binnenland. Zo was deze week bijvoorbeeld de doop van de toekomstige stadhouder Willem II (1626-1650) groot nieuws. Zie: Broer, *Wt Weenen*, 4 juli 1626.

⁶⁶ Broer Janszoon, *Tijdinghen uyt verscheyden quartieren*, 11 augustus 1629.

⁶⁷ J. van Hilten, *Courante uyt Italien, Duytsland, &c*, 5 januari 1630.

⁶⁸ Hilten, *Courante*, 18 januari 1631.

⁶⁹ *Ibidem*, 30 maart 1627.

en toe een aparte kolom "wt Parijs"⁷⁰, waar men het laatste nieuws over het Franse hof kon lezen. Aan het einde van de jaren '20 van de zeventiende eeuw wordt het in de "Courante" ook bijna wekelijks een gewoonte om een alinea met nieuws uit Brussel of Antwerpen te drukken.⁷¹

Uit Engeland kwam heel weinig nieuws de kranten binnensijpelen. Tot 1641 was er in de Engelse kranten nauwelijks binnenlands nieuws te vinden.⁷² Het waren voornamelijk vertaalde berichten uit Duitse en Nederlandse kranten.⁷³ In de Republiek kon men dus niet simpelweg de Britse berichten overnemen. Men moest het echt hebben van de eigen contacten. In de jaren '60 heeft Couvé uitgezocht dat uitgevers het verschil tussen eigen en overgenomen berichtgeving markeerden middels een lijn over de pagina heen. Deze markering werd in alle Amsterdamse kranten gebruikt. Berichten van boven de lijn werden veelal overgenomen van Duitse couranten of waren van bronnen die in heel Europa werden gedistribueerd.⁷⁴ Onder de lijn werden de berichten niet in kolommen ingedeeld. Het was over het algemeen een opsomming van berichten van eigen correspondenten.⁷⁵ Met name met de stukken onder de lijn konden de uitgevers hun potentiële klanten dus laten zien, hoe goed hun nieuwsnetwerk was, en waarom men dus hun krant moest kopen.

§2 De Nederlandse drukker

Het Noord-Nederlandse drukkerswezen had een grote boost gekregen door de emigratie van vele boekdrukkers, lettergieters en plaatsnijders uit de Zuidelijke Nederlanden na de Opstand.⁷⁶ Zij troffen hier een gunstig handelsklimaat. Naast de relatief grote persvrijheid was er met name in de grote Hollandse steden een divers publiek aan potentiële afnemers van goederen. De economische vooruitgang en groeiende welvaart vanaf het einde van de

---

⁷⁰ Ibidem, 8 december 1629, 19 januari 1630.

⁷¹ Ibidem, 3 maart 1629, 17 maart 1629.

⁷² N. Brownlees, 'Spoken discourse in early English Newspapers' in J. Raymond (eds.), *News networks in seventeenth century Britain and Europe* (Londen 2006) 69.

⁷³ In december 1620 had koning Jacobus I verboden om "excessief" te praten of te schrijven over staatszaken. Het drukken van Engelse kranten werd daarom in 1620 een tijdje verplaatst naar Amsterdam, maar dit belemmerde Jacobus ook door de Staten-Generaal over te halen een exportverbod op deze kranten in te stellen. Zie: J. Raymond (eds.), *News networks in seventeenth century Britain and Europe* (Londen 2006) 4-5

⁷⁴ D.H. Couvé, 'The first coranteers, the flow of news in the 1620's', *International communication gazette* 8 (1962) 23. Verder afgekort als *ICG*.

⁷⁵ De lengte van deze sectie verschilde, van minder dan een kwart van de krant tot meer dan de helft. Zie bijvoorbeeld: Broer Janszoon, *Wt Romem*, 30 mei 1626 en Hilten, *Courante*, 15 augustus 1626 (Deze krant is overigens de enige krant in mijn selectie die geen streep heeft, maar waarin deze is vervangen door de kolomtitel "Apendix").

⁷⁶ P.G. Hoftijzer, 'Het Leidse wonder: Boekhandel en uitgeverij in Leiden rond 1600' in *Werkwinkel* 4 (2009) 9-10.

zestiende eeuw had er voor gezorgd dat er voor een groeiend aantal mensen behoefte had aan onderwijs, omdat dit praktische voordelen bood bij het uitoefenen van arbeid. Daarnaast speelde mogelijk ook de protestantisering van de noordelijke Nederlanden een rol in de veronderstelde relatief grote mate van geletterdheid in de Republiek.⁷⁷ Voor drukkers betekende dit dat er een grotere afzetmarkt beschikbaar kwam. Niet langer hoefde literatuur voor professionele lezers de voornaamste bron van inkomsten te zijn. Drukwerk voor de verschillende groepen van lekenlezers kon een net zo interessante doelgroep zijn. Zelfs de allerarmsten waren in de Republiek over het algemeen niet volledig van leesmateriaal verstoken. Een bijbeltje of liedboek was in bijna ieder huishouden wel te vinden.⁷⁸

Pamfletten en (in iets mindere mate) kranten waren bij uitstek media die voor alle lagen van de bevolking toegankelijk waren. Bijna alle pamfletten met betrekking tot de Dertigjarige Oorlog die niet origineel in het Nederlands geschreven waren, zijn in mijn selectie vertaald. Zeker de grote steden in het westen hadden een grote aantrekkingskracht op immigranten, waaronder ook velen uit Duitsland.⁷⁹ Uit mijn selectie blijkt echter niet dat zij door drukkers in hun eigen taal bediend werden. De meeste Duitse migranten kwamen echter van het platteland af, waar er niet genoeg werk voor hen was, of ze door oorlogsgeweld zichzelf niet langer konden voeden.⁸⁰ Deze onderste laag van de samenleving zal grotendeels ongeletterd zijn geweest en derhalve ook niet interessant als commerciële doelgroep.

De pamfletten werden vrijwel allemaal gedrukt als kwarto, veelal in gotische letters. Dit was het gangbare lettertype was, waarmee op de lagere school het lezen werd aangeleerd.⁸¹ In vergelijking met boeken was de omvang van een pamflet gering waardoor de prijs dus relatief laag werd gehouden, alhoewel de papierprijs aan het begin van de zeventiende eeuw redelijk hoog was wegens schaarste. Ze werden echter over het algemeen op inferieur papier gedrukt.⁸² Waarschijnlijk waren goedkope pamfletten voor circa een stuiver per stuk te krijgen. Een vaardige arbeider zal in die periode rond 20 stuivers per dag

---

⁷⁷ E. Kuijpers, 'Lezen en schrijven: onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam' in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23 (1997) 512-514.

⁷⁸ P. Visser, 'Hst. 2.4.3: 1585 - 1725 - Typen lezerspubliek', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Den Haag 2003) op <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.4.3/maximumRecords/1>).

⁷⁹ M. Prak, *The Dutch Republic in the seventeenth century* (Cambridge 2005) 141-142.

⁸⁰ E. Kuijpers, *Migrantenstad: immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 22-24.

⁸¹ M. Keblusek, *Boeken in de Hofstad: Haagse boekcultuur in de gouden eeuw* (Hilversum 1997) 140.

⁸² Keblusek, 'Nieuwsvoorziening in de republiek, 65.

verdiend kunnen hebben.⁸³ Het zal dus een uitgave geweest zijn, die incidenteel door "de gewone man" gedaan kon worden.

Frankrijk was traditioneel de grote leverancier van papier. Dit kon tot het einde van de zeventiende eeuw niet in de Nederlanden zelf geproduceerd worden, omdat uit het langzaam stromende Nederlandse water niet genoeg energie gehaald kon worden om papiermolens in beweging te zetten. Na de val van Antwerpen in 1585 werden de Franse handelsroutes geblokkeerd, dus kon er nog maar mondjesmaat via omwegen Frans papier geïmporteerd worden. Handelaren gingen daarom over op het duurdere Duitse of Zwitserse papier. Tijdens het bestand werd de handel even weer wat makkelijker, maar na 1621 gingen de grenzen tot de vrede van Münster weer grotendeels dicht. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen dankzij de omzetting van windkracht in energie ook in de Republiek papier geproduceerd kon worden, verminderde de schaarste.⁸⁴

Kranten bestonden in de beginjaren 1618 en 1619 slechts uit één folio en vanaf 1620 werd de verso ervan ook bedrukt. Deze gedrukte bladen waren al een stuk goedkoper dan de geschreven kranten die al vanaf het einde van de 16e eeuw in abonnementsvorm geleverd konden worden. In 1616 zegde de VOC kamer van Amsterdam hun abonnement van tien rijksdaalders per jaar op.⁸⁵ De gemeente Leiden betaalde drie jaar later voor een gedrukte versie jaarlijks slechts zeven gulden. Beide kregen waarschijnlijk twee kranten per week aangeleverd.⁸⁶ Dit bedrag was nog altijd geen kleinigheid, maar was ook voor de iets meer gegoede middenklasser betaalbaar.⁸⁷ Er zijn meerdere bronnen bekend die een beeld schetsen van mensen die eens bij vrienden of familie aan kwamen lopen om de krant te lezen.⁸⁸

---

⁸³ Harline, *Pamphlets, printing, and political culture*, 63.

⁸⁴ Th. Laurentius, 'Hst. 2.1.3: 1585 - 1725 - Papier (incl. productie, watermerken, papierhandel)', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek op* (<http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.1.3/maximumRecords/1>).

⁸⁵ Één rijksdaalder was 50 stuivers waard.

⁸⁶ A. Stolp, *De eerste couranten in Holland* (Amsterdam 1938), 9.

⁸⁷ Er is weinig data over de loonontwikkeling in de zeventiende eeuw. De meeste data komen uit de bouw. Een dagloner zoals een timmerman kon (afhankelijk van het seizoen) rond 1620 een reëel loon van 20 stuivers per dag verdienen. Ervan uitgaande dat het loon van iemand uit de gegoede middenklasse hier het veelvoud van was, moet een krant die minder dan anderhalve stuiver kostte (zie voorbeeld gemeente Leiden: 7 gulden, gedeeld door 2*52 kranten per jaar, geeft een gemiddelde prijs van 1.36 stuiver) betaalbaar zijn geweest. Dit past binnen de (waarschijnlijk aan de hoge kant zijnde) berekening van Van Selm dat in 1628 één vel papier 0.6 stuiver kostte. Een krant was een half vel (tweezijdig bedrukt). Hier kwamen nog verdere materiaal- en loonkosten bij, maar dit betekent waarschijnlijk wel dat een drukker een redelijke marge op een krant kon maken. Zie: J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme: opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1800* (Bergen 1991) 136; B. van Selm, ' " ... te bekomen voor een Civielen prijs". De Nederlandse boekprijs in de zeventiende eeuw' in *De Zeventiende eeuw* 6 (1990) 105-107.

⁸⁸ Stolp, *De eerste couranten in Holland*, 84; Keblusek, *Boeken in de Hofstad*, 158-159.

Ondanks dat uitgevers hun krant verkochten aan meerdere drukkers door het land⁸⁹, zal het delen van kranten voor de grootste verspreiding gezorgd hebben, omdat de oplages in de beginperiode van de kranten vrij laag zal zijn geweest.

Dahl schat de totale oplage van een krant per drukker op niet meer dan 400 stuks. Hij heeft een test laten uitvoeren op een pers uit de 18e eeuw en kwam tot een oplage van 50 kranten per uur.⁹⁰ Andere bronnen zeggen dat sommige drukkers wel tot 1500 vellen per dag aan de voor- en achterzijde konden bedrukken.⁹¹ Het is onwaarschijnlijk dat krantendrukkers deze snelheden haalde, omdat er vaak nog op het laatste moment werd getracht de allerlaatste nieuwtjes die binnenkwamen te verwerken. Aangezien het letterzetten een tijdrovende klus was, zal er op een dag minder tijd zijn overgebleven voor het drukken. Daarnaast was het papier waarop kranten gedrukt werden iets dikker dan het gemiddelde pamflet, waardoor de druksnelheid mogelijk ook lager werd. Ook zal niet de volle dag benut zijn om te drukken, aangezien het ook dezelfde dag nog de verkoop in moest gaan.

Er is niet zoveel bekend uit het persoonlijke leven van de drukkers. De eerste Nederlandse krant, "Courante uyt Italien en Duytslandt, &c.", werd uitgegeven door Caspar van Hilten. Zijn familie was vermoedelijk afkomstig uit Hamburg. Tot september of oktober 1620 was hij "courantier" in het leger van de prins van Oranje. Dit betekende dat hij het nieuws bijhield voor de prins. Vanuit deze functie stuurde hij waarschijnlijk zijn kopij naar de drukker Joris Veseler in Amsterdam die voor hem zijn kranten drukte. Pas vanaf eind 1620 staat er onder de kranten gedrukt voor Caspar van Hilten. De familie van Hilten ging pas vanaf 1646 hun eigen werken printen. In 1622 of 1623 stierf hij, en nam zijn zoon Jan het werk van hem over.⁹² Vanuit zijn beroep had hij dus al een groot netwerk om nieuws te vergaren. Of zijn natuurlijke affiniteit met Duitsland hem ertoe aanzette om nieuws uit Italië en Duitsland te gaan uitgeven, is slechts speculeren.

Over Broer Janszoon is zo mogelijk nog minder bekend. Hij heeft waarschijnlijk zijn hele leven in het drukkersvak gezeten. Na een aantal jaar leerling te zijn geweest heeft hij begin 17e eeuw op vrij jonge leeftijd zijn eigen drukkerij opgezet. Hij ondertekende zijn kranten altijd met "out courantier in 't legher van sijn princel. Excel.". Ergens tussen 1600 en

---

⁸⁹ Keblusek, *Boeken in de Hofstad*, 121.

⁹⁰ Dahl, *Dutch corantos 1618-1650*, 23. Vgl. T. Schröder, 'The origins of the German press' in B. Dooley en S.A. Baron (eds.), *The politics of information in early modern Europe* (Londen 2001) 133.

⁹¹ P.J. Verkruisje, 'Hst. 2.2.4: 1585 - 1725 - Kopij, zetten, drukken (drukpersen, drukinkt) en correctie', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek* op (<http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.2.4/maximumRecords/1/termenkaart/weerdruk>).

⁹² Dahl, *Dutch corantos*, 33-35.

1619 moet hij deze functie dus gehad hebben. Mogelijk werd hij opgevolgd door Caspar van Hilten. Voor de rest zijn er alleen wat details over zijn drie vrouwen betekend, en dat hij in 1629 een moeilijke periode had, en zijn huis moest veilen. Toen hij in 1652 stierf, was hij echter toch een vermogend man.⁹³ Deze twee courantiërs waren lange tijd de twee grote spelers op de markt, maar zeker niet de enigen. In Arnhem⁹⁴ is al uit 1621 een editie van een "Arnhemsche courante" gevonden, en in Delft⁹⁵ is er uit 1623 een "Courante uyt Italien, Duytsland ende Nederland gevonden". Van beide zijn er voor zover men weet maar een handjevol overgebleven. Een vergelijking met de andere twee kranten maken is daarom moeilijk.

Uit Engelse en Franse kranten is bekend dat het lezerspubliek erg ongeduldig was en graag zo snel mogelijk het nieuws wilde hebben. De Engelse uitgever Nathaniel Butter⁹⁶ schreef in het voorwoord van zijn nieuwsboek van 1624 dat hij zijn klanten uitnodigde om iedere dag in zijn drukkerij te komen kijken of er nog iets nieuws was. Dit was natuurlijk erg klantvriendelijk, maar in de Republiek waarschijnlijk niet nodig, omdat de twee Amsterdamse kranten hoogstwaarschijnlijk trouw iedere week op dezelfde dag hun oplage hadden. Het zal waarschijnlijk wel een strijd zijn geweest wie als eerste zijn krant van de persen kon laten rollen, en wie het meest recente nieuws erin verwerkt had. Vanaf 1632 is het bekend dat van Hilten een tweede pers gebruikte om het proces te versnellen.⁹⁷ In de periode die ik heb gekozen, zal het echter nog een gelijk opgaande strijd zijn geweest.

Uit een brief van P.C. Hooft uit 1631 weten we dat de mening rondging dat de "Courante uyt Italien en Duytslandt" van de familie van Hilten een betere krant was dan de "Tydinghe uyt verscheyde quartieren" van zijn concurrent Broer Janszoon.⁹⁸ Een pamflet van Ewout Teellinck⁹⁹ uit 1620 laat echter zien dat het niet ongewoon was voor mensen om beide

---

⁹³ Ibidem, 55-56.

⁹⁴ De drukker van de krant was Jan Janssen. Hij was één van de bekendste Gelderse drukkers. Hij was zowel stadsdrukker, als drukker voor de Staten. Zie <http://www.mijngelderland.nl/#/ gelderland/ arnhem-als-drukkerscentrum>.

⁹⁵ In Delft werd de courant uitgegeven door Jan Andrieszoon (Cloeting).

⁹⁶ Nathaniel Butter (1583-1664) was een boekverkoper en uitgever in Londen. Hij gaf vanaf 1618 verschillende Nederlandse en Duitse kranten uit. Van 1621 tot 1632 gaf hij samen met zijn zakenpartner Nicholas Bourne (1584-1660) een eigen min of meer wekelijks nieuwsboekje uit. Hij en Bourne zijn daar meerdere malen voor gearresteerd. Een groot deel van zijn leven was hij in gevecht met autoriteiten die de inhoud van zijn drukwerk te gevaarlijk vonden. Uiteindelijk stierf hij in grote armoede. Zie: S.A. Baron, 'Butter, Nathaniel' in Matthew en Harrison, *ODBN*, online editie januari 2008.

⁹⁷ H.W. van Tricht e.a. (red.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft deel 2* (Culemborg 1977) 233.

⁹⁸ Dahl, *Dutch corantos*, 17.

⁹⁹ Ewout Teellinck (1573-1629) was burgemeester van Zierikzee en later ontvanger-generaal van Zeeland. Was één van de eerste vertegenwoordigers van een Piëtistische stroming in Zeeland. Staat bekend om zijn vele religieuze traktaten. Zie: van Nieuwenhuizen, 'Teellinck (Eewoud)' in A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 5* (Haarlem 1859) 884-885.

kranten te nemen. In een fictionele dialoog laat hij "Timotheüs" aan "Theophilos" vragen naar de twee brieven die hij iedere week ontvangt uit Amsterdam. Hij laat "Theophilos" uitleggen dat dit couranten zijn, en dat hij zo op de hoogte blijft van de gebeurtenissen in Bohemen en de rest van Duitsland.¹⁰⁰ Als we aannemen dat "Theophilos" symbool staat voor Teellinck zelf, betekende dit dat deze brieven naar Zeeland werden gezonden. Behalve dat deze kranten waarschijnlijk heel Nederland doorgingen, zijn ze ook in vele archieven in West-Europa gevonden. Zelfs in Rusland werden deze twee kranten vanaf 1620 al vertaald.¹⁰¹ Om uit te zoeken of er werkelijke kwaliteitsverschillen waren tussen de twee kranten, is er nog veel meer onderzoek nodig.

In een oppervlakkige vergelijking lijkt Broers krant in de eerste fase iets meer ruimte te geven aan binnenlands c.q. "eigen" nieuws dan Van Hilten deed.¹⁰² Uit een vergelijking van gevonden kranten uit 1624 concludeerde Couvé echter dat Van Hilten meer aandacht besteedde aan "eigen" nieuws en dat Broer met de "standaardberichten" een meer compleet beeld gaf van de gebeurtenissen in Oost- en Zuid-Europa.¹⁰³ In de jaren die ik heb vergeleken (1626, 1629 en 1631), lijkt dit echter omgedraaid te zijn. Van Hilten geeft nieuws uit een veel grotere diversiteit aan plaatsen boven de lijn, terwijl Broer veel meer ruimte geeft aan de ongestructureerde vermoedelijk "eigen" berichten onder de lijn. Er zou echter opnieuw een vergelijking moeten worden gemaakt met Duitse kranten om te controleren, of het feit dat berichten boven de lijn in een kolom stonden nog steeds betekende dat ze grotendeels uit "secundaire" bronnen waren overgenomen.

Het aantal spelers op de krantenmarkt was beperkt. De vorm en de inhoud van het medium was ook zodanig gelijkaardig dat men in dezelfde afzetmarkt gehad moet hebben. De vorm en de inhoud van wat wij tegenwoordig pamfletten noemen, was echter zeer divers. De enige definitie die meestal gegeven wordt, is dat het een gedrukt werk moet zijn met de functie om iemand te informeren of te overtuigen van iets dat een actuele nieuwsaarde heeft.¹⁰⁴ Het is daarom interessant om te kijken waarom een uitgever ervoor kiest om een

---

¹⁰⁰ E. Teellinck, *Boheemsch geluyt ofte Christelyck gesprek* (Amsterdam 1620) 3.

¹⁰¹ I. Maier, 'Zeventiende-eeuwse Nederlandse kranten vertaald voor de tsaar' in *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12 (2009) 27.

¹⁰² In de vijf edities van Van Hilten's krant uit 1618 wordt ca. de helft van een kolom besteed aan berichten "Wt s'Graven-haghe". In de drie edities van Broers krant uit 1619 heeft hij twee maal bijna een hele kolom "Nederlantsche tijdinghe", en één maal ruim een halve kolom. Van Hilten focust grotendeels echt op het Haagse nieuws, terwijl Broer ook berichten opneemt van brieven uit o.a. Messina en Bordeaux. Het is echter onmogelijk om serieuze conclusies hieraan te verbinden, omdat de steekproef veel te klein is, en ook uit twee verschillende jaren komen. Zie: Hilten, *Courante*, 14 en 21 juni, 15,23 en 30 november 1618; Broer Jansz., *Wt Keulen*, 10 februari 1619; Broer Janszoon, *Wt Romem*, 15 juni 1619; Broer Janszoon, *Wt Venetien*, 22 juni 1619.

¹⁰³ Couvé, 'The first coranteers', *ICG*, 22-30.

¹⁰⁴ Harline, *Pamphlets, printing, and political culture*, 3.

bepaald pamflet te drukken, en wat voor markt hij er denkt mee te bedienen. Helaas is de relatie tussen de verkoper en het pamflet niet altijd even makkelijk te vinden.

De pamfletten die ik heb verzameld, tonen logischerwijs een overschot aan drukkers uit Holland, waar de meeste drukpersen te vinden waren.¹⁰⁵ In vergelijking met de data van Harline valt het op dat bij relatief weinig pamfletten geen plaats en drukker wordt genoemd. In mijn selectie is dit ca. 25%, waar Harline tussen 1607 en 1648 uitkomt op 44.5%.¹⁰⁶ Een verklaring zou kunnen zijn dat het nieuws uit het buitenland minder controversieel was en daarom minder vaak voor de anonimiteit gekozen hoefde te worden.¹⁰⁷ Wie in de Republiek de eerste drukker van een bepaald pamflet was, is meestal ook moeilijk na te gaan. Het gangbare betalingsverkeer tussen boekverkopers was over het algemeen niet monetair, maar in goederen. Zeker bij pamfletten was het gangbaar dat ze ongevraagd werden doorgestuurd naar collega's in andere steden. Pas aan het eind van het jaar werd er een onderlinge balans opgemaakt. Als deze niet gelijk was, moest er nog contant bijbetaald worden.¹⁰⁸

De verdeling van de pamfletten die ik gevonden heb (zie figuur 1.1)¹⁰⁹, vergelijkt zich met de productiecijfers van Duitsland, en ook enigszins met die van Frankrijk, in deze periode.¹¹⁰ Er is een grote piek in rondom de Boheemse opstand (1619-1621), en wederom een iets kleinere piek rondom de overwinningen van koning Gustaaf van Zweden (1631-1632). Minstens 30% van de pamfletten in mijn selectie zijn met (grote) zekerheid overgezet uit het Duits. Als er een vergelijking gemaakt zou worden met Duitse pamflettenarchieven zou dit echter hoger uit kunnen vallen. Een anoniem verslag over een schermutseling nabij

---

¹⁰⁵ Ibidem, 73.

¹⁰⁶ Ibidem, 75.

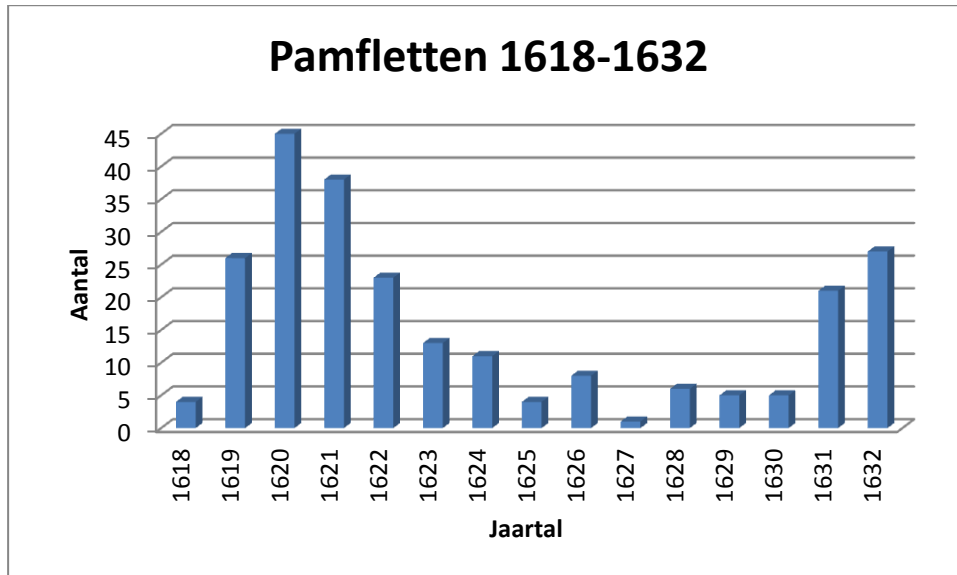
¹⁰⁷ Dit is slechts een hypothese, die op dit moment niet goed te testen valt. Er is nog weinig aandacht besteed aan het achterhalen van drukkers van anonieme pamfletten. Dijstelberge en Verkruijssse hebben hier een aanzet toe gegeven, maar het vele handwerk moet nog gedaan worden. Op het eerste gezicht doet mijn selectie niet vermoeden, dat anonieme pamfletten een grotere "controversewaarde" hadden. Er zijn wel enige aanwijzingen dat er soms de anonimiteit gekozen wordt, omdat iets "illegals" overgedrukt was. In één pamflet geeft een drukker (vermoedelijk Steenwegen uit Rotterdam) namelijk aan dat hij veel moeite heeft gedaan om het pamflet te verkrijgen en te vertalen. Hij heeft er daarom een stempel aan toegevoegd, zodat de lezer wist dat dit de officiële, betrouwbare vertaling van het stuk was, die niet gecorrumpeerd was door handen van derden. Dit is echter nog geen verklaring voor het verschil met de cijfers van Harline. Zie: P. Dijstelberge en P. Verkruijssse, *De archeologie van het gedrukte boek 1.01* (Saru 2010), 57-59; "Postellion", *De groote prophecye van Postellion* (? 1625) in twee verschillende uitgaves, vgl. in Tempo nr. 3582 en 3583.

¹⁰⁸ J. Salman, 'Hst. 2.3.6: 1585 - 1725 - Handelsvormen/betaling' in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek op* (<http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.3.6/maximumRecords/1>).

¹⁰⁹ n=237 in plaats van de in de inleiding vermelde 240, omdat drie pamfletten uit 1633 die wel verband houden met de voorgaande periode, niet meegenomen zijn in deze grafiek.

¹¹⁰ Frankrijk heeft wel de piek rondom 1620, maar niet rondom 1630. Zie: P. Schmidt, *Spanische Universalmonarchie oder "Teutsche Libertet": das Spanische Imperium in der Propaganda des Dreissigjährigen Krieges* (Stuttgart 2001) 73,77; J.K. Saywer, *Printed poison: pamphlet propaganda, faction politics, and the public sphere in early seventeenth-century France* (Oxford 1990).

Wiesloch¹¹¹ zou bijvoorbeeld door een Nederlandse oorlogscorrespondent geschreven kunnen zijn, maar evengoed van een buitenlandse collega overgenomen kunnen zijn.¹¹² Logischerwijs loopt de productie van het aantal pamfletten dus zeer gelijk met Duitsland. Ook in de Duitse pamflettencollecties is de berichtgeving over de Deense periode (1625-1629) in de oorlog zeer gering.¹¹³

Figuur 1.1

Een enkele keer is de relatie tussen de drukker en de maker van het pamflet wel te vinden. Dit geldt met name voor de stukken die met zekerheid door Nederlandse auteurs geschreven zijn. Van de uitgever Brandt in Amsterdam is het bekend dat hij veel pamfletten van contraremonstranten en de nadere reformatie drukte.¹¹⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij alle theologische traktaten van Ewout Teellinck aangaande de Dertigjarige Oorlog drukte.¹¹⁵ Van Ravesteyn¹¹⁶ die eveneens in Amsterdam zetelde, was de vaste uitgever van J.B. Avontroot. Ook zij waren vermoedelijk via het geloof verbonden. Ravesteyn stond bekend als drukker van bijbels en catechismen, en Avontroot was een Protestantse activist in

¹¹¹ Wiesloch ligt ongeveer 13 kilometer van Heidelberg vandaan.

¹¹² Anoniem, *Verhael van 'tghene ghepasseert is* (Den Haag 1622).

¹¹³ Een afdoende verklaring hiervoor is niet te vinden. Er moet geconcludeerd worden dat de "mythologisering" van Christiaan IV niet heeft plaatsgevonden. De reputatie van de Denen was ofwel zo slecht dat niemand zich er echt voor interesseerde, ofwel hebben ze zelf veel te weinig aandacht aan propaganda besteed (of een combinatie van beide). Ook vanuit katholieke zijde was er weinig animo om de nederlagen van Christiaan IV uit te buiten in propaganda. Hierdoor was er vanuit uit protestantse zijde geen reden om hem te verdedigen. Zie: Schmidt, *Spanische Universalmonarchie*, 72-75.

¹¹⁴ W.J. op 't Hof, 'The oldest Dutch commercial oeuvre lists in print' in *Quaerendo* 23 (1993) 285.

¹¹⁵ W.J. op 't Hof, *Biografie van de werken van Eeuwout Teellinck* (Kampen 1988) 11.

¹¹⁶ Paulus Aertsz. van Ravesteyn (1586/7-1655) begon zijn opleiding als letterzetter, maar vestigde zich uiteindelijk als zelfstandig drukker in Amsterdam. Hij staat vooral bekend als de eerste uitgever van de Statenbijbel in 1637. Zie: J.W. Enschedé, 'Ravesteyn (Paulus Aertsz. van)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 2* (Leiden 1912) 1172-1173. Verder afgekort als *NNBW*.

de Spaanse wereld. Dit was een missie waarvoor hij in 1632 met zijn leven voor betaalde. Nadat hij na een zelf aangevraagde audiëntie bij koning Philip IV (1621-1674) van Spanje aan de inquisitie werd uitgeleverd, vond hij namelijk zijn einde op een brandstapel in Toledo.¹¹⁷ Naast Amsterdam was Den Haag het andere grote pamflettencentrum in de Republiek.¹¹⁸ Een belangrijke Haagse drukker was Aert Meuris. Hij had een goede band met Constantijn Huygens¹¹⁹, van wie hij vele werken heeft gedrukt. Meuris die vele contraremonstrantse pamfletten heeft gedrukt, zal zich waarschijnlijk ook verbonden hebben gevoeld met de godsdienststrijd in Bohemen.¹²⁰ De eerste brief in mijn selectie over de Praagse defenestratie in 1618 werd gedrukt door Meuris, en is een ooggetuigenverslag van Jacques Hoefnagel die een neef van Constantijn Huygens was.¹²¹ Niet toevallig was hij dan ook de drukker van veel stukken uit Engeland, waar Huygens in die periode meerdere malen is geweest, aangaande de houding van de Engelse koning in het Boheemse conflict.

Het is ook van de familie Huygens bekend dat zij zeer geïnteresseerd waren in het lot van de protestanten in Duitsland.¹²² Constantijn was ook een groot bewonderaar van Elizabeth, de echtgenote van Frederik V. Nadat zij zich in Den Haag hadden gevestigd, werd hij langzamerhand één van de intimi van de "winterkoningin".¹²³ Via deze link zou Meuris bijvoorbeeld aan een brief uit 1624, gericht aan Elizabeth, gekomen kunnen zijn, waarin werd bericht dat het Lager- en het Hogerhuis Jacobus I ervan hadden overtuigd dat middelen uit de oorlogskas beschikbaar moesten worden gesteld om het Palatinaat terug te veroveren.¹²⁴ De geadresseerde en drukker hadden hier een wederzijds belang bij. De eerste kreeg een podium voor het bepleiten van haar zaak, en de tweede kreeg een waardevolle toegang tot de actualiteit.

---

¹¹⁷ W.P.C. Knuttel, 'Avontroot (Johannes Bartholomeus)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok, *NNBW deel 1* (Leiden 1911) 201.

¹¹⁸ Harline, *Pamphlets, printing, and political culture*, 75.

¹¹⁹ Constantijn Huygens (1596-1687) was de zoon van Christiaan Huygens (1551-1624) die eerst één van persoonlijke secretarissen van Willem van Oranje was, en later deze functie bij de Raad van State bekleedde. De op vele vlakken zeer begaafde Constantijn had dus vanaf zijn geboorte banden met de Oranjes en de politieke elite van de Republiek. Vanaf 1620 werd hij door de Staten-Generaal enkele malen als secretaris met gezantschappen (veelal naar Engeland) meegestuurd. In 1625 werd hij de persoonlijk secretaris van stadhouder Frederik Hendrik, en vergezelt hij hem op al zijn veldtochten. Zie: Molhuysen en Blok, *NNBW 2*, 1179-1190.

¹²⁰ Keblusek, *Boeken in de Hofstad*, 32.

¹²¹ Jacques Hoefnagel, *Copie van twee brieven geschreven wt Praghe den 21 ende 28 may, anno 1618* (Den Haag 1618).

¹²² A. Leerintvelt, 'Politiek, religie en literatuur: Het fonds van de Haagse drukker en uitgever Aert van Meurs en de familie Huygens' *De Zeventiende eeuw* 8 (1992) 139-142.

¹²³ N. Akkerman, 'Cupido en de eerste koningin in Den Haag' in E. Kloek, F. Blom en A. Leerintvelt (red.), *Vrouwen rondom Huygens* (Hilversum 2010), 73-92.

¹²⁴ Anoniem, *Translaet uyt seeckere missive* (Den Haag 1624).

Ook uitgevers zoals van der Wouw, die de landsdrukker was voor de Staten-Generaal, zullen waarschijnlijk via politieke contacten een voorsprong hebben gehad bij het verwerven van nieuw werk. Den Haag was sowieso een goede plek om aan nieuw materiaal te komen. Begin zeventiende eeuw waren er veel boekhandelaren op het terrein van het Binnenhof neergestreken. In het begin was dit een rommelig marktterrein, maar het groeide al snel uit tot één van de grootste boekenbeurzen van het land.¹²⁵ Waar Meuris veel pamfletten over Frederik V drukte, toont mijn pamflettenselectie dat zijn stadsgenoot Ludolph Breeckvelt veel belangstelling voor de Zweedse koning Gustaaf II Adolf had. Hij stond bekend als een drukker die gespecialiseerd was in actueel drukwerk.¹²⁶ Of de interesse van hem in de Zweedse periode (1629-1632) van de oorlog slechts commercieel instinct was, of dat andere belangen hierin ook een rol speelden, is echter onbekend.

Van sommige auteurs is het duidelijk waarom ze hun stukken in de Republiek gedrukt wilden hebben. Zo zitten er in mijn selectie twee pamfletten van Abraham Scultetus.¹²⁷ Hij was de hofpredikant van Frederik V. Al voordat Frederik naar Den Haag vluchtte was Scultetus in de Republiek geweest. Hij was namelijk de afgevaardigde voor het Palatinaat bij de synode van Dordrecht.¹²⁸ De calvinistische link maakte het uitgeven van je stukken een stuk gemakkelijker. Een andere predikant die gebruik heeft gemaakt van de Republiek om zijn mening te verkondigen is Thomas Scott. Hij was zijn loopbaan begonnen als kapelaan aan het hof van Jacobus I, maar moest begin jaren '20 vluchten, omdat hij een fel tegenstander was van het plan om de latere Karel I te laten trouwen met de infanta van Spanje.¹²⁹ Een veelgedrukt traktaat van hem in de Republiek ging dan ook over de vraag waarom Jacobus I niet zijn plicht deed als Protestants vorst en zich actiever bemoeide met het Boheemse conflict. In mijn selectie is één ervan gedrukt in Den Haag bij Meuris, en de ander bij Jan

---

¹²⁵ Keblusek, *Boeken in de Hofstad*, 33-36.

¹²⁶ Keblusek, *Boeken in de Hofstad*, 119.

¹²⁷ De twee pamfletten hebben dezelfde inhoud. Één is in het Latijn in een Romeins lettertype, en de ander is een Nederlandse vertaling in een gotisch lettertype, zodat de inhoud voor een breder publiek beschikbaar zou zijn. Beide hebben hetzelfde merk op de voorkant, en zullen dus van dezelfde drukkerij zijn. Deze wordt echter niet genoemd. Zie: A. Scultetus, *Nuda demonstratio* (? 1620); A. Scultetus, *Klaer vertoogh* (? 1620).

¹²⁸ Abraham Scultetus (1566-1624) was een gereformeerde theoloog die bekend stond om zijn kerkhistorische en exegetische geschriften. Tijdens de synode in Dordrecht predikte hij voornamelijk eendracht. Ook in zijn houding tegenover Lutheranen probeerde hij een gematigde houding aan te nemen, ondanks dat hij in veel polemieken met tijdgenoten verzeild was geraakt. Zie: A. Cuno, 'Scultetus, Abraham', in *Allgemeine Deutsche Biographie* 33 (Leipzig 1891), 492-496.

¹²⁹ Thomas Scott (?-1626) was een Engels predikant. In 1622 kwam hij naar de Republiek waar hij bij een Engels regiment ging preken en in een Utrechtse kerk. Hij was een fel tegenstander van een Engelse band met het Roomse Spanje. Sommigen van zijn ideeën waren redelijk radicaal, zoals het pleiten voor een staatsmodel waarin een grote rol voor actief burgerschap was weggelegd. Dit waren geen populaire ideeën bij het Engelse hof, dus vond hij in de Republiek een veilige schuilplaats. Zie: S. Kelsey, 'Scott, Thomas (d. 1626)' in Matthew en Harrison, *ODBN*, online editie.

Ameliszoon in Utrecht.¹³⁰ Scott had zowel een band met Den Haag waar Elizabeth en Frederik resideerde, als met Utrecht waar hij predikant was geweest.

Ook Nederlandse predikanten mengden zich wel in de debatten. Zo schreef Jacob Outhovius¹³¹ in 1622 op bestelling van Meuris een kort boekje over de "laakbare" geschiedenis van de Jezuïeten.¹³² Voor Meuris die waarschijnlijk veel calvinistische (met name contraremonstrantse) klanten had, was dit een logische aanvulling op zijn "assortiment".

Het waren echter niet alleen de religieuze zeloten die de debatten beheersten. De Dertigjarige Oorlog gaf aanleiding tot veel meer literaire uitingen. Met name de inmenging van de Zweedse koning inspireerde tot vele pennenvruchten. Zo schreef Vondel een gedicht op de gehoopte Zweedse overwinning.¹³³ Dit werd gedrukt in Amsterdam waar Vondel woonde. In dit geval is er dus een geografische link tussen uitgever en auteur. In principe had dit echter door heel het land gedrukt kunnen worden. Het lag voornamelijk aan de populariteit van het werk. In mijn selectie zitten bijvoorbeeld vier uitgaven van één der delen van de driedelige historie van de Zweedse oorlogen van de Amsterdamse arts en geschiedkundige Barend Lampe.¹³⁴ Twee werden door drukkers in Dordrecht en Arnhem opgedragen aan het stadsbestuur.¹³⁵ De andere twee werden door Barend Lampe zelf opgedragen aan verschillende notabelen, en werden in zijn woonplaats Amsterdam gedrukt.¹³⁶ Hoe betrokken een drukker ook was bij een kwestie, hij runde wel een commercieel bedrijf. Hij was dus grotendeels afhankelijk van de "smaak" van zijn afzetmarkt. Het volgende hoofdstuk gaat verder in op het type nieuws dat in pamfletten en kranten aan hun klanten werd verkocht.

---

¹³⁰ T. Scott, *Politijcke redenen* (1624 Den Haag); T. Scott, *Politique redenen* (1624 Utrecht). In dit pamflet wordt Meuris echter wel erkend als eerste drukker.

¹³¹ Jacobus van Oudenhoven (1600/1601-1690) was een leerling van de contraremonstrant en vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie Gisbertus Voetius. Hij was predikant in Aalburg en Nieuw-Lekkerkerk. Zie: T. Brien, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* (Kampen 1987) 43-52

¹³² Toen Outhovius dit schreef, was hij nog zeer jong. In de inleiding van het boekje schrijft Meuris dat de schrijver bang was dat zijn werkje niet goed genoeg was. Hij besloot het echter toch af te drukken omdat er volgens hem wel zeer veel "notabele ende aenmerckens weerdige dingen daer in verhaelt werden". Zie: J. Outhovius, *Historisch verhael der beginsel, voortganck, moordadichheit, leere ende grouwelijkheden der Jesuyten* (Den Haag 1622).

¹³³ J. van den Vondel, *Lyckoffer van Maeghdeburgh* (Amsterdam 1631).

¹³⁴ H. Brugmans, 'Lampe (Barend)' in P.C. Molhuysen, P.C. Blok en Fr. K.H. Kossmann (red.), *NNBW deel 7* (Leiden 1927) 734.

¹³⁵ B. Lampe, *Sweedsche oorloghen* (Dordrecht 1631); B. Lampe, *Sweedsche oorloghen deel 1* (Arnhem 1632).

¹³⁶ B. Lampe, *Het tweede deel vande Sweedsche oorloghen* (Amsterdam 1632); B. Lampe, *Het derde deel vande Sweedsche oorloghen* (Amsterdam 1633).

Hst. 2 De oorlog op de voet gevolgd

§1 Types pamfletten

Het brengen van nieuws naar de Republiek vergde van uitgevers een groot netwerk. Het resultaat was echter wel een grote toestroom van berichten, die op talloze manieren het publieke debat konden beïnvloeden. Alhoewel de snelheid en de mogelijke reikwijdte van informatievoorziening niet in verhouding staat tot de tegenwoordige tijd, waren er in zeventiende eeuw voor de lezer even zo goed vele keuzemogelijkheden. De talloze drukwerken die wij nu aanduiden met de term pamflet, tonen een grote variëteit aan vorm, toon en doel. Wilde men iets anders, dan konden er ook nog prenten, kranten of liedjes aangeschaft worden. Het enige gemeenschappelijke dat er bij deze media overduidelijk uitspringt, is hun verbondenheid met de actualiteit. Ze zijn de dragers van nieuws, of trachten de lezer op de een of andere manier te emoveren door middel van het bericht van op zichzelf of reflectie van de auteur op het nieuwsfeit.¹³⁷ Dat er zoveel diversiteit is, wil niet zeggen dat het geen zin heeft om ze te categoriseren. Zo heeft Harms voor vier binnenlandse crisismomenten in de zeventiende eeuw gekeken naar de vorm en inhoud van pamfletten.

Het eerste crisismoment, en tevens eerste grote pamflettenoorlog in de Republiek, ging over de godsdiensttwisten (1615-1619). Rond 1616 werd het grootste aandeel pamfletten in zijn indeling (72%) gevormd door wat hij "verhandelingen" noemt. Hier doelt hij met name op theologische traktaten. In 1619 vormen zij echter nog maar 34% van het totaal. Hij constateert dat jaar een veel grotere diversiteit. Er zijn onder andere meer brieven en andere schrijfsels die hij schaarst onder de categorie "nieuwsberichten".¹³⁸ Alhoewel in beide jaren de meerderheid van de pamfletten (68% en 63%) over de bestandstwisten gaat, zal de diversifiëring voor een deel te maken hebben met de interesse van de Nederlander in het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog en de consequenties die daar aan vast zaten.

Ik wil een andere indeling dan Harms gebruiken, omdat de zijne iets meer gericht is op de vorm dan de inhoud. Dit is voor hem minder problematisch, omdat hij zich richt op redelijk specifieke gebeurtenissen, waardoor er ook een iets homogener inhoud zal zijn. Naast het feit dat de Duitse gebieden om staatkundige en politieke redenen al een zeer divers onderwerpsaanbod bieden, bekijk ik tegelijkertijd ook berichten uit drie verschillende

---

¹³⁷ M. Meijer Drees en E. Stronks, *Wat wonders wat nieuws! De Zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002) 101-102.

¹³⁸ Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 35-36.

periodes uit de Dertigjarige Oorlog met ieder hun eigen problematiek. Om dit te kunnen analyseren, is het nodig om een iets meer gespecificeerde indeling te maken. De te gaan gebruiken categorieën zijn:

1. Beschrijvingen van gebeurtenissen
  - 1a. Op sociaal en politiek gebied
  - 1b. Op militair gebied
2. Brieven van autoriteiten en gezagsdragers
  - 2a. Brieven van gezagsdragers
  - 2b. Onderschepte brieven van de gezagsdragers
3. Verklarende of aansporende stukken
  - 3a. Juridische insteek
  - 3b. Politieke insteek
  - 3c. Uit het oogpunt van propaganda
  - 3d. Uit geschiedkundig oogpunt
4. Lof- en spotdichten (of proza)
  - 4a. Herinnering aan daden
  - 4b. Eerbewijs aan persoon of geslacht
  - 4c. Ridiculiseren van de vijand
5. Prognostaties en profetieën
  - 5a. Astrologische/mathematische voorspellingen
  - 5b. Profetieën overleden mensen
  - 5c. Moderne profetieën
6. Stukken die het Christelijke hart beroerden
  - 6a. Religieuze beschouwingen
  - 6b. Schokkende uitingen van "onchristelijkheid"

De categorie-indeling is sterk betwistbaar, omdat sommige (sub)categorieën elkaar overlappen. Brieven van gezagsdragers zijn vaak ook beschrijvend van aard, terwijl anderen bijvoorbeeld meer een propagandistisch oogpunt hebben. Ik heb ze echter toch ondergebracht in een aparte categorie, omdat ik van de assumptie uitga dat een bericht van een hoogwaardigheidsbekleder een iets andere emotie losmaakt, dan een beschrijving van een correspondent. Iedereen verwacht ook nu als hij naar een journaal kijkt, bij ernstige gebeurtenissen een reactie van een bewindspersoon te zien, terwijl de hele situatie van tevoren (en vaak beter) is uitgelegd door de verslaggever. Ook al is de toegevoegde, puur beschrijvende, waarde van een mededeling, van wat voor autoriteit dan ook, vaak gering; belangrijker is dat de toon van het bericht ons vaak iets anders leert, zoals de mate van vertrouwen die we kunnen hebben op een goede afloop.

Ook in andere categorieën zit overlap. Zo kan een gebed van een Jezuïtische priester in Aken in feitelijke zin een beschrijving van een gebeurtenis genoemd worden. De bedoeling is echter duidelijk om de eigen christelijke moreel te versterken. Men kan het gekocht om hebben om de feiten er uit te halen dat er in een bepaalde Duitse stad Jezuiëten actief waren, en dat deze specifieke Jezuiet onder andere God om bijstand vroeg tegen "de duyvel uyt Sweden, ende sijnen vrienden die Hollanders, die schrickelijcke draecken ende swarte constenaers", maar dat was waarschijnlijk niet de reden waarom men hieraan geld spendeerde.¹³⁹ Naast de vraag naar betrouwbaarheid die er altijd rondom zulk soort berichten hangt, en daardoor een belemmering vormt voor indeling in de eerste categorie, is de doelstelling van het creëren van weerzin over de gebeurtenis zoveel duidelijker aanwezig dan die van het informeren, dat het pamflet niet thuishoort tussen de beschrijvingen. In dit geval is het vrij logisch waarom het wel in de ene en niet in de andere categorie past. Bij veel andere pamfletten zal dit echter minder het geval zijn, en zal mijn keuze discutabel zijn. De doelstelling is echter, om ze zoveel mogelijk op de functie die ze voor het lezerspubliek hadden, te sorteren.

Het is ook niet uitgesloten dat een stuk in meerdere categorieën wordt ondergebracht. Zo vertelt bijvoorbeeld een pamflet uit 1632, hoe Frederik V bij Gustaaf Adolphus onthaald werd, maar bevat het ook een nieuwe profetie over het einde der tijden.¹⁴⁰ Deze tekst valt derhalve zowel in de eerste, als in de vijfde categorie. Uiteindelijk is de gehele indeling echter slechts een middel om hun een functie in het publieke debat beter te kunnen onderscheiden en

---

¹³⁹ 'Aramprapes', *Ghebedt eens jesuyts priester tot Aken, ghenaeamt Aramprapes* (Hoorn 1631).

¹⁴⁰ Anoniem, *Triumphante inhalinghe van sijne Majest. van Bohemen, by sijne konincklicke Majesteyt van Sweden* (Arnhem 1632).

niet een doel op zich. Ze hoeft dus niet perse een volkomen stabiel "omegamolecuul" te worden.

In dit tweede hoofdstuk wil ik nader ingaan op de berichten die hun lezers direct informatie gaven over een actuele gebeurtenis, en dus niet tot voornaamste doel nadere reflectie over het onderwerp hadden. Dit zijn dus de stukken uit de eerste en de tweede categorie. Ook een gedeelte uit 6b valt hieronder. Een stuk over de sluiting van een lutherse kerk is een actuele gebeurtenis, en die wil ik in dit hoofdstuk dus behandelen. Een pamflet over de misdaden van Jezuiten kan daarentegen soms wel aangewakkerd zijn door recente gebeurtenissen, maar is over het algemeen een kleurrijk ingeschilderde herkauwing van gebeurtenissen uit het verleden. Deze zullen daarom in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

§2 Eerste berichten uit Duitsland

Voor mensen wiens beroep of omgeving hen verplichtte om het nieuws bij te houden en verspreiden, bood de Dertigjarige Oorlog voldoende werk. Eind mei 1618 kwamen de eerste pamfletten met informatie uit Bohemen binnen; rond de tijd dat op 23 mei de tweede Praagse defenestratie had plaatsgevonden. Het eerste drukwerk uit mijn selectie pamfletten hierover zijn twee brieven van Jacques Hoefnagel aan een onbekende afzender (de namen zijn doorgekrast).¹⁴¹ Hij resideerde in Praag op het moment dat de protestantse¹⁴² edelen in opstand kwamen tegen de steeds meer beperkende maatregelen jegens hun geloof, en was dus ooggetuige.

---

¹⁴¹ Hoefnagel (1618).

¹⁴² De Boheemse confessionele geschiedenis is behoorlijk gecompliceerd. Naar schatting was de overgrote meerderheid van de Tsjechischsprekende bevolking utraquistisch. Slechts (een geschatte) 10 tot 20% van de bevolking voelde sterke verwantschap met het lutheranisme, de Boheemse broederschap of één van de calvinistische gezindtes. Van de Duitssprekende minderheid was de meerderheid wel lutheraan. Een hele kleine minderheid was katholiek. Slechts een paar procent van de Boheemse adel was echter utraquistisch. Alle protestantse groeperingen waren echter wel gebonden door de rechten ontleend aan de Majesteitsbrief van 1609. Met name de onvrede over de sluiting van de lutherse kerk in Klostergrab (Hràby) en een andere protestantse kerk in Braunau op de last van de katholieken, werd zeer zeker gedeeld onder alle confessies. De defenestratie van het Praag een jaar later was dan ook een gezamenlijke actie van lutherse en meer gereformeerde Boheemse adel. In de Tsjechische historiografie wordt echter ook vaak benadrukt dat de opstand niet alleen een religieus karakter had, maar ook een sterk nationalistisch geïnspireerd was. Zie: Z.V. David, 'Utraquists, lutherans, and the Bohemian confession of 1575' in *Church history* 68:2 (1999) 331-336; Z.V. David, 'Utraquism as a commoners' church' in Z.V. David en D.R. Holeton (eds.), *The Bohemian reformation and religious practice vol. 8* (Praag 2011) 179-180; O. Odložilík, 'A church in a hostile state: the unity of the Czech brethren' in *Central European history* 6:2 (1973) 119-120; J. Bahlcke, 'Modernization and state-building in an east-central European estates' system: the example of the confederatio Bohemica in 1619' in *Parliaments, estates and representation* 17:1 (1997) 61-73; J. Just, *Neue Forschungen zur Reformationsgeschichte Böhmens und Mährens* (Praag 2008) op <http://www.volny.cz/mathesius/102n.shtml>.

Zijn eerste brief is gedateerd op 21 mei en geeft de lezer een beschrijving van de eerste grote bijeenkomst van de Standen van Bohemen, alwaar zij opgezweept werden door een exhortatie van een predikant. Hij doet geen mededeling over de inhoud van dit betoog, maar het zal in de strekking zijn geweest van psalm 91, die men daarna gezamenlijk zong.¹⁴³ Dit psalm leert de gelovige iets over de positieve gevolgen van de wisselwerking tussen de trouw van God aan mens en het vertrouwen dat men in Hem stelt. Het zegt: "Ik zal tot den Heere zeggen: Mijn Toevlucht en mijn Burg! mijn God, op Welken ik vertrouw! Want Hij zal u redden van den strik des vogelvangers, van de zeer verderfelijke pestilentie".¹⁴⁴ Gelovigen hoefden dus niet te wanhopen. Zij zouden gered worden uit de "strikken" van hun katholieke belagers en "de vergelding van de goddelozen" uiteindelijk met hun eigen ogen mogen aanschouwen.¹⁴⁵

Evenals psalm 90 wordt de 91e (door latere Bijbelgeleerden) ook wel aan Mozes toegeschreven.¹⁴⁶ De goede verstaander in het Bohemen van 1618 zal misschien wel de parallellen hebben gezien met zijn woestijntocht.¹⁴⁷ Net als Mozes hadden de Protestanten¹⁴⁸ zich min of meer weten te ontworstelen aan een overheerser. Er was ruimte voor hun eigen geloof gekomen, maar ze konden nog niet zeggen dat ze in het beloofde land waren aangekomen. Ze werden op sommige plekken getolereerd, maar nog wel op allerlei fronten bedreigd. Deze brief kon iemand uit de Republiek dus leren dat men bezorgd was over de gevaren, maar dat men strijdvaardig was, en het "beloofde land" nog altijd probeerde te bereiken

De brief had echter niet alleen tot doel om overal een religieuze symboliek in te zoeken. Na de dienst waren de Standen in vergadering gegaan en hadden ze vervolgens aan de stadhouders een geschrift overhandigd, waarvan Hoefnagel meldt dat hij deze helaas nog niet in had kunnen zien.¹⁴⁹ Uiteindelijk zou dit ook niet zoveel meer uitmaken, want in zijn brief van een week later beschreef hij gedetailleerd dat de onderhandelingen met de gezanten van

---

¹⁴³ Hoefnagel (1618) 2.

¹⁴⁴ O.T. Psalmen 91: 2-3 op <http://www.statenvertaling.net/bijbel/psal/91.html> .

¹⁴⁵ Psalmen 91: 8

¹⁴⁶ <http://www.hemels-brood.nl/Database%20publicaties/Bijbelstudies/Psalm%2091.htm>

¹⁴⁷ Lutherse geschiedschrijvers deden hun best om Maarten Luther (1483-1546) in de beeldvorming neer te zetten als een moderne Mozes. Dit beeld zal dus in Bohemen niet onbekend zijn geweest. Zie: D. MacCulloch, *Reformatie: het Europese huis gedeeld 1490-1700* (Utrecht 2005).

¹⁴⁸ Zie noot 115. Het was een mengeling van lutherse en gereformeerde edelen die het voortouw namen bij de defenestratie van 1618. Albrecht Jan Smiřický von Smiřice (1594-1618) was een student van de universiteit van Heidelberg, maar werkte samen met veel lutherse edelen. Graaf Joachim Andreas Schlick (1659-2621) was daarentegen van geboorte lutheraan, maar steunde later toch de troonsbestijging van de calvinistische paltsgraaf Frederik V. Zie: A. Györy von Nádudvar, 'Schlick, Joachim Andreas', in *Allgemeine Deutsche Biographie* 31 (Leipzig 1890) 500-504;

http://de.wikipedia.org/wiki/Albrecht_Jan_Smiřický_von_Smiřice .

¹⁴⁹ Hoefnagel (1618) 2.

de keizer in minder goede sfeer hadden plaatsgevonden, en er uiteindelijk in geresulteerd hadden dat de laatstgenoemden negen en halve vadem¹⁵⁰ uit het torenraam van de burcht omlaag gegooid waren.¹⁵¹ Door alle gebeurtenissen zo uitgebreid te beschrijven toonde hij niet alleen zijn eigen betrouwbaarheid, maar gaf hij de lezer ook de mogelijkheid om zelf de achtergronden van deze daden goed te begrijpen.

Het was namelijk geen gebeurtenis die (figuurlijk) uit de lucht kwam vallen. Er zat zowel een religieuze, als een politieke historie achter. Hij legt de lezer bijvoorbeeld uit dat er tekenen waren dat God deze manier van handelen had goedgekeurd. De graaf van Thurn had namelijk als een gezonden engel van een god die geen religieus geweld wilde, de orde weten te handhaven en hierdoor zelfs mensen, die zich tot dan toe door de "bloedtghierighe ende twist-makende secte van Loyola" hadden laten leiden, tot bekering weten over te halen.¹⁵² Hoefnagel, die zich duidelijk bewust was van de moeilijkheid om een opstand tegen een gekozen monarch te verantwoorden, deed erg zijn best om over te brengen dat de intentie van de Standen niet gewelddadig was, en dat als de keizer de boodschap goed begreep, deze opstand niet tot oorlog hoefde te leiden.¹⁵³

Hij was echter wel onder de indruk van de gebeurtenis en schreef: "Tis ghewis een zake niet licht meer ghehoort, alzo twee van de principaelste des landts verachtelick te venster wt te smijten".¹⁵⁴ Hij zegt hier hardop wat een lezer uit de Republiek ook gedacht moet hebben, namelijk dat het een zeer draconische maatregel was. Hij probeert het echter te verklaren door te zeggen dat het op deze wijze een afschrikwekkend voorbeeld was. Daarmee impliciet zeggend, dat hiermee erger kon worden voorkomen. Daarnaast merkte hij ook op dat het de gewoonte van de mensen in deze streken lijkt te zijn.¹⁵⁵ Hij geeft daarmee niet alleen een persoonlijke beschrijving, maar probeert zijn lezer een, zij het gebrekkige, culturele achtergrond te schetsen. Hij sluit af met een verwijzing naar psalm 2 die zich afvraagt

---

¹⁵⁰ Een vadem is gelijk aan zes voet. Er was geen standaardmaat voor een voet, maar deze lag ongeveer tussen de 28 en 31 cm. Dit zou betekenen dat ze van 16 of 17 meter hoogte naar beneden zijn gegooid.

¹⁵¹ Hoefnagel (1618) 3.

¹⁵² Hoefnagel (1618) 4.

¹⁵³ Hoefnagel (1618) 5.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ In 1420 werden er ook magistraten van de koning uit een raam gegooid. Deze nationalistische opstand van de onderklasse tegen de bovenklasse mondde uiteindelijk uit in een lange periode van Hussitische oorlogen (1419- ca. 1434). In 1611 was er opnieuw een kleine volksofstand toen het leger van de Prins-bisschop van Passau zijn legers Bohemen in liet trekken om het land te plunderen, zodat zij de winter door zouden komen. De Bohemers waren dus niet onbekend met het fenomeen van defenestratie of opstand. Zie: J. Klassen, 'The disadvantaged and the Hussite revolution' in *International review of social history* 35 (1990) 264; J.R. Paltimessa, 'The Prague uprising of 1611: property, politics and catholic renewal in the early years of Habsburg rule' in *Central European history* 31:4 (1998) 299-328.

waarom "de heidenen en volken ijdelheid bedenken".¹⁵⁶ Hij wil hiermee aangeven dat wanneer de mens zich misdraagt, God hem zal beschimpen en uitlachen, waardoor, dankzij de wonderbaarlijke wegen waarin Hij zich manifesteert, er af en toe mensen zullen breken als "aardewerken potten".¹⁵⁷ Dit was bedoeld als een soort relativering van het geweld.

Het gebruik van Bijbelteksten is niet alleen een uiting van geloof, maar is ook de meest universele manier om beeldspraak over te brengen, aangezien iedereen deze teksten kenden of er op zijn minst toegang tot had. Wanneer hij een uitspraak van Augustinus zou citeren, zouden heel wat minder mensen dit kunnen volgen. De drukker van het pamflet, Aert Meuris, kondigt echter wel aan dat kort na de publicatie ervan een tweede pamflet zal volgen met verdere uitleg.¹⁵⁸ Naast dat dit nieuws commercieel interessant was, vertelt deze mededeling dus waarschijnlijk dat voor veel mensen de situatie in Bohemen toch minder vanzelfsprekend was dan voor de ontvanger van de brief, en dat er iets meer uitleg nodig was om de gebeurtenissen goed te kunnen plaatsen.

Er is zover wij tot nu toe weten geen krant overgebleven die melding maakt van de defenestratie. De eerst overgeblevene krant is van begin juni 1618. Zij gaat wel verder op het verhaal uit Praag. Zij maakt bijvoorbeeld melding van de verbanning van de jezuiten uit Bohemen.¹⁵⁹ De week daarna wordt er dan melding van gemaakt dat ze 's nachts zijn weggetrokken en de sleutels van hun bezittingen hebben overgedragen aan de autoriteiten. Er wordt ook wel geschreven dat de redenen voor hun verbanning overal opgehangen waren, maar men maakt geen ruimte in de kolommen om er zelf iets over uit te leggen.¹⁶⁰ Hiervoor moest de geïnteresseerde dus een pamflet kopen. Men kon waarschijnlijk het officiële plakkaat kopen, maar men kon ook kiezen uit diverse pamfletten die de achtergrond van deze beslissing uitlegde.

Het voordeel van de krant was wel dat men correspondenten uit verschillende plaatsen aan het woord liet. Als de correspondent uit Praag vertelde dat het onrustig was geweest, las men in de volgende kolom dat men in Presburg¹⁶¹ niet echt op het nieuws reageerde, en dat men het in Wenen probeerde dood te zwijgen, maar dat ondertussen wel overal in Duitsland krijgsvolk werd aangenomen.¹⁶² Dit maakt het nieuws veel dynamischer. Een steen die ergens

---

¹⁵⁶ O.T. Psalmen 2: 1 op <http://www.statenvertaling.net/bijbel/psal/2.html>.

¹⁵⁷ Psalmen 2: 4 en 9.

¹⁵⁸ Hoefnagel (1618) 1.

¹⁵⁹ J. van Hilten, *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.*, 14 juni 1618.

¹⁶⁰ Hilten, *Courante*, 21 juni 1618.

¹⁶¹ Is het huidige Bratislava. Hier werden toen de Hongaarse koningen gekroond. Ook de aanstaande keizer Ferdinand II zou hier gekroond moeten worden.

¹⁶² Hilten, *Courante*, 14 juni 1618.

in Europa in de vijver was neergegoot, rimpelde zo gelijk door over een groter oppervlak. Wat de Staten-Generaal van de buitenlandse zaken vindt, is echter niet terug te vinden in de eerste kranten uit 1618. Er wordt alleen gewag gemaakt van gearriveerde gezanten en gehouden vergaderingen.

Over andere binnenlandse zaken zijn de kranten wel wat specifiek en verzorgen ze de belangrijkste headlines. Zo lezen we bijvoorbeeld wel dat de remonstrant Henricus Slatius¹⁶³ een lange preek onder de blauwe hemel heeft gehouden en daarna snel de benen heeft genomen, omdat enkele compagnieën soldaten Rotterdam ingetrokken waren, maar dus niet wat men in Den Haag vond van alle troepenbewegingen in Duitsland.¹⁶⁴ Het enige buitenlandse nieuws dat wel uitgebreid naar voren kwam in de "binnenlandse sectie", was het maritieme nieuws. De mislukte reis van een Engelse ridder in West-Indië werd bijvoorbeeld in 1618 aandachtig gevolgd. Het feit dat hij bij thuiskomst aan de schandpaal genageld werd, was daarbij natuurlijk een smeug detail.¹⁶⁵ Deze interesse heeft waarschijnlijk te maken met de economische belangen in overzeese gebieden van een groot deel van de abonnees.

De volgende grote gebeurtenis in de Dertigjarige Oorlog was de afzetting van Ferdinand II als koning van Bohemen en de daaropvolgende keuze voor de Paltsvorst Frederik V als zijn plaatsvervanger. Op 20 maart 1619 overleed keizer Matthias en was het laatste obstakel voor Ferdinand om zijn plannen met Bohemen uit te voeren verdwenen.¹⁶⁶ Dit deed de Protestantse edelen beslissen om zich met spoed nog beter te bewapenen en hun verworven privileges te verdedigen. Als men een krant las, kon men in de Republiek precies volgen hoe de troepenopbouw verliep, en waar ze heen trokken. De kosten van de verschillende operaties waren blijkbaar zeer belangrijke informatie voor de lezers. Toen de graaf van Mansveld een "gulden weg" bij Passau innam met 2000 boeren en 600 musketiers, en daarbij 60 paarden en ammunitie buit maakte, werd er tegelijkertijd ook gemeld dat de graaf zelf al 100.000 florijnen had meegebracht, en dat de Joodse gemeenschap ook 20.000 daalders had bijgedragen.¹⁶⁷ Over het algemeen was er in de kranten redelijk veel aandacht

---

¹⁶³ Actief prekende Arminiaanse predikant. Zie: A. Th. van Deursen, 'Slatius, Henricus' in D. Nauta (red.) *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme deel 1* (Kampen 1978) 345-346.

¹⁶⁴ Hilten, *Courante*, 23 november 1618.

¹⁶⁵ Hilten, *Courante*, 21 juni en 30 november 1618.

¹⁶⁶ Keizer Matthias liet de meeste zaken van staat over aan zijn vertrouwenspersoon kardinaal Klesl. De laatste was een devoot Katholiek, maar zijn voornaamste doel was om de structuur van het Heilige Roomse Rijk te versterken. Omdat hij inzag dat de scheidslijnen tussen de gelovigen zo groot waren geworden, geloofde hij niet meer in een uniforme Katholieke staat. Hij zocht daarom een pragmatische oplossing en wilde een soort staatsraad met een gelijk aantal protestanten en katholieken creëren. Katholieke hardliners, zoals Ferdinand zagen hier echter niets in en zagen na de dood van de keizer dus hun kans schoon om met dit "zachte beleid" af te rekenen. Zie: Wilson, *Europe's tragedy* (Londen 2009) 244-246.

¹⁶⁷ Broer Janszoon, *Wt Romem den 18. Mey*, 15 juni 1619.

voor geldbedragen.¹⁶⁸ Een deel kan verklaard worden door de economische belangen van de lezers. Het is bijvoorbeeld redelijk interessant om te weten hoeveel opbrengst de concurrent uit Oost-Indië had meegenomen. In het geval van de troepenbewegingen in Bohemen zegt het misschien meer over de slagingskansen van een onderneming. Geldgebrek en muiterij van troepen waren immers één van de grootste bedreigingen voor militair succes.

Afgaande op mijn selectie was het in pamfletten wat moeilijker om de oorlogshandelingen zo direct te volgen. Men moest de informatie dan voornamelijk halen uit de gepubliceerde brieven. Voor de hoogtepunten daarentegen kon je wel beter een pamflet kopen. In de krant kon je op 31 augustus al lezen dat de Boheemse standen Ferdinand niet erkenden als koning.¹⁶⁹ Bij Meuris kon je in oktober echter een uitgebreid verslag kopen van een vergadering van de Protestante vorsten in Breslau¹⁷⁰, waarbij werd uitgelegd waarom Ferdinand niet de rechtmatige eigenaar van de kroon was, en Frederik V werd voorgedragen als nieuwe koning.¹⁷¹ De drukkers en hun klanten werden echter pas echt enthousiast van het nieuws over de kroning van de nieuwe koning. In mijn selectie heb ik al zes pamfletten die alleen maar de gebeurtenis zelf beschrijven. Zij laten de discussie over de redenen en gevolgen van de kroning volledig achterwege.

Van Hilten doet het in zijn krant af met een stukje nauwelijks groter dan een kwart kolom. Het is voor hem voldoende de hoogtepunten te noemen - veel hoogwaardigheidsbekleders, veel eten en veel klokgelui - en te vermelden dat de dienst door een Duits gereformeerde predikant is geleid met als thema psalm 72, "O God! Geef den koning Uw rechten."¹⁷² Vervolgens gaat hij verder met de eerste daden van de nieuwe koning.¹⁷³ Broer Janszoon had blijkbaar iets meer gevoel voor de commerciële mogelijkheden van het huwelijk, want hij kwam wel met een extra editie van de krant met allerhande details, zoals dat Frederik tijdens de kroning op een "seer kostelijcke stoel met philemort-fluweel" zat.¹⁷⁴ Het publiek smulde blijkbaar van deze details, en het nieuwe koningspaar van Bohemen liet zich graag op deze wijze portretteren. In de hofcultuur was het namelijk gebruikelijk dat reputatie, en daarmee ook autoriteit, versterkt werden door weldadig uiterlijk

---

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ Broer Janszoon, *Wt Romen den 10 Augusti*, 31 augustus 1619.

¹⁷⁰ Is de huidige stad Wroclaw. Het ligt in de streek Neder-Silezië.

¹⁷¹ Anoniem, *Des fursten-daghs resolutie* (Den Haag 1619).

¹⁷² O.T. Psalmen 72: 1 op <http://www.statenvertaling.net/bijbel/psal/72.html> .

¹⁷³ Hilten, *Courante*, 25 november 1619.

¹⁷⁴ Broer Janszoon, *Hoe de crooninge den 4. deses in prage geschiet is*, 22 november 1619.

vertoon en ceremonie. Zeker voor nieuwe dynastieën was het een veelgebruikt middel om hun claim op de troon te versterken.¹⁷⁵

Alhoewel men de politieke gebeurtenissen, als het om de Dertigjarige Oorlog ging, ook goed in de kranten kon volgen - men meldde bijvoorbeeld vaak welke gezant waar aangekomen was - vormen de troepenbewegingen over het algemeen het leeuwendeel van het nieuws. Oorlogsverslaggeving voor de massa was als nieuwe markt ontdekt door de uitgevers in de zestiende eeuw.¹⁷⁶ Een wekelijks verschijnend blad is daar natuurlijk een zeer geschikt medium voor, maar ook in de meer incidenteel verschijnende pamfletten waren de ontwikkelingen in Duitsland redelijk goed te volgen. Deels baseerde men ze op brieven of journaals van mensen die met de legerkaravaan meetrokken, deels waren het meer gestileerde verslagen van de grote veldslagen.

De eerste grote overwinning voor de Protestanten was bij het beleg van Wenen in november 1619. In het pamflet *Boheemsche victorien* worden vooral de strategische en tactische keuzes uitgebreid beschreven om de lezer te tonen hoe vernuftig de overwinning wel was. Het put zich niet uit in extatische lofprijzingen. Het uiteindelijke resultaat gaf objectief gezien ook geen grote reden tot euforie. De auteur maakte melding van 1300 doden aan Boheemse zijde en van 5 tot 6 duizend bij de keizerlijke legers¹⁷⁷. Volgens het pamflet bleek het enkele dagen later echter geen zin te hebben om de belegering door te zetten. Er waren veel gewonden, te weinig voorraden, en om geloofsredenen liepen er ook nog eens soldaten weg. De schrijver wenste dan ook op een gegeven moment voor een "duysent kroonen in Nederlandt te zijn".¹⁷⁸

De tekst doet vermoeden dat deze schrijver één van de oorlogscorrespondenten in de legers was.¹⁷⁹ Een ander voorbeeld van het werk van zo'n professionele legervolger is een journaal van een I.I.V. Lohe die eind 1620 was meegereisd met het leger van Frederik Hendrik in de Palts.¹⁸⁰ Het loopt op 9 september tot 25 december, en is in beknopte dagboekstijl opgeschreven. Het is niet helemaal duidelijk wat de drukker, Broer Janszoon, de toegevoegde waarde van dit stuk vond. Het is geen mooi lopend verhaal zoals het vorige

---

¹⁷⁵ J. Black, *Kings, nobles & commoners: states and society in early modern Europe, a revisionist history* (Londen 2004) 123.

¹⁷⁶ C.M. Klinkert, *Knokpartijen, krant en kunst: oorlogsverslaggeving in nieuwsprenten en pamfletten rond 1600*, in J. de Kruif, M.M. Drees en J. Salman, 'Het lange leven van het pamflet: Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900 (Hilversum 2006) 202-203.

¹⁷⁷ Anoniem, *Boheemsche victorien* (Leiden 1619), 6.

¹⁷⁸ Anoniem, *Boheemsche victorien*, 7-9.

¹⁷⁹ E.K. Grootes (red.), *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* (Muiderberg 1988) 35, op http://www.dbnl.org/tekst/won001wond01_01/won001wond01_01.pdf.

¹⁸⁰ I.I.V. Lohe, *Journael oft dach-register, van alle het ghedenckweerdichste datter is voor gevallen* (Amsterdam 1621).

pamflet. Het lijkt meer op informatie die Broer voor zijn kranten kon gebruiken. Mogelijk was het bedoeld om aan de lezer te laten zien dat ondanks dat met name Spinola in Bohemen zoveel successen had geboekt, de grenzen van de Republiek toch wel goed bewaakt werden en dat er nog geen reden tot zorgen was. Verder is het namelijk niet echt een toevoeging op zijn krant, behalve dat hij via het pamflet de mogelijkheid had om een breder publiek te bereiken.

Af en toe werden er ook verslagen toegezonden van mensen die zelf meevochten in het leger. Ook uit de Republiek werden soldaten en officieren als huurlingen aangenomen. Een fictief voorbeeld wordt hiervan gegeven in de roman *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* uit 1624, waarin de hoofdpersoon Waterbrandt met eigen paard deelneemt aan diverse veldslagen.¹⁸¹ Iemand die zijn eigen paard meenam kon waarschijnlijk ook schrijven. Aannemende dat het scenario in deze roman enigszins representatief is voor de werkelijkheid, is het goed mogelijk dat er af en toe persoonlijke verslagen de Republiek bereikten. In mijn selectie zit er één brief van een onbekende hoofdofficier in het leger van de graaf van Hessen die bericht over een overwinning.¹⁸² Een betaalde correspondent was natuurlijk een betrouwbaardere bron van informatie, dan een incidentele brief van een huurling.

Opvallend binnen mijn selectie is dat de lezers weinig beeldmateriaal werd geboden over de oorlogshandelingen. Lohe biedt zijn publiek vier kleine tekeningen aan van veldslagen, maar het is niet meer goed te zien wat ze voorstellen. Een onbekende D.E. Habersack stuurt een even onbekende opdrachtgever een uitgebreid verslag met diverse kaarten van gebeurtenissen uit het oorlogsjaar 1622.¹⁸³ Autoriteiten betaalden soms fors voor betrouwbare kaarten. Er werden echter ook veel goedkopere simpelere prenten op de markt gebracht voor drie tot vijf stuivers. Volgens Klinkert liep de handel in de Republiek hierin ook goed. Mensen kochten het om informatie uit te halen, als decoratie aan de wand of om te verzamelen.¹⁸⁴ Deze kaarten werden dus waarschijnlijk voornamelijk los verkocht, en niet aan de pamfletten toegevoegd. Mogelijk hadden drukkers die ook kranten uitgaven, een

---

¹⁸¹ E.K. Grootes (red.), *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* (Muiderberg 1988) 33, op http://www.dbnl.org/tekst/won001wond01_01/won001wond01_01.pdf.

¹⁸² Anoniem, *Extract uyt seeckere missive geschreven by een hooft-officier uyt het hooft-legher van sijne doorluchticheyt den lant-grave van Hessen* (Den Haag 1633).

¹⁸³ D.E. Habersack, *De alder-ghedenckwaardichste oorlooghs-memorien, van het groot vvonder-iaer anno 1622.* (Leiden 1623).

¹⁸⁴ C.M. Klinkert, *Nassau in het nieuws: Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005) 41, 47.

voorsprong bij het verwerven van het laatste beeldmateriaal, omdat zij goede contacten met de oorlogscorrespondenten hadden.¹⁸⁵

Verhalende prenten ontbreken binnen mijn selectie, terwijl er inmiddels wel al een ruime traditie gemaakt was met het verbeelden van oorlogshandelingen uit de Tachtigjarige Oorlog.¹⁸⁶ Ook over de Dertigjarige Oorlog moet er echter genoeg getekend zijn. Er zijn echter niet veel van deze prenten opgenomen in de grote pamflettencollecties. Deze zijn voornamelijk in kaarten- en prentenkabinetten.¹⁸⁷ In de collectie Müller zit wel de redelijk wijdverspreide *Den roomsen roffelpot* en de Zuid-Nederlandse reactie daarop *Den calvinische roffelpot*.¹⁸⁸ Beide zijn het spotprenten op geleden verliezen in de strijd tegen de vijand die onder de prent becommentarieerd worden door "gewone mensen". In het archief van Middelburg lagen ook enkele van deze prenten. Ze hebben er bijvoorbeeld één met het lijk van Gustaaf Adolf, gedood in de slag bij Lützen.¹⁸⁹ Er is echter meer onderzoek nodig om te achterhalen hoeveel prenten er zijn overgebleven en welk beeld zij het Nederlandse lezerspubliek probeerden te schetsen.

Van de meeste grote veldslagen zit er in mijn selectie wel een pamflet bij. Over de nederlagen wordt echter redelijk beperkt gepubliceerd. In de Thysiuscollectie zit één pamflet in het Frans over de slag op de Witte Berg, maar het is onduidelijk of die wel in de Noordelijke Nederlanden gedrukt is.¹⁹⁰ Over de inname van Maagdenburg heb ik alleen enkele gedichten gevonden, geen uitgebreide beschrijvingen. Door het grotere aanbod van nieuws, en de mogelijkheid om het goedkoper te drukken, en het feit dat er geen monopolistische markt was, moet automatisch de concurrentie vergroot zijn, en is het ook een logisch gevolg dat het nieuws betrouwbaarder werd. Met een groter aanbod van bronnen valt immers beter te controleren of de verslagen betrouwbaar zijn.¹⁹¹ Iets een beetje verzwijgen, is natuurlijk niet hetzelfde als er over liegen, maar met een vergrote betrouwbaarheid, verwacht je ook een grotere volledigheid. Het kan echter ook zo zijn dat de interesse van de lezers in

---

¹⁸⁵ Zie ook een prent gedrukt door Casper van Hilten: Anoniem, *Eygentlijke afbeeldinghe der strecke stadt ende casteel Manheym, met het beleghe ende innemen der selve. Geschied in den name der keyserl. Majest. door des hertochs van Beyerens, generael velt-oversten, den grave van Tilly* (Amsterdam 1622).

¹⁸⁶ Klinkert, *Knokpartijen, krant en kunst: oorlogsverslaggeving in nieuwsprenten en pamfletten rond 1600*, 202-215.

¹⁸⁷ Klinkert, *Nassau in het nieuws*, 11.

¹⁸⁸ Anoniem, *Triumphe voor de victorie. Den Roomse roffelpot* (Amsterdam 1620) en Anoniem, *triumphe naer de victorie. Den calvinische roffelpot* (Antwerpen 1621).

¹⁸⁹ N. Pels, *Lyck-tranen over den wyt-beroemden en zeegh-haften krijghs-helt Gvstaef Adolph* (Amsterdam 1633).

¹⁹⁰ Anoniem, *Bref récit de la bataille generale donnée, de prague, et auszi comment le chasteau avec ladicté ville a esté gaigné* (Praag 1620).

¹⁹¹ B. Dooley, *News and doubt in early modern culture* in B. Dooley en S. Baron (eds.), "The politics of information in early modern Europe (Londen 2001) 279-280.

slecht nieuws beperkt was, zo lang het geen "groots" drama was, zoals de dood van de Zweedse koning Gustaaf Adolf.

Grotere betrouwbaarheid is overigens wel relatief. Dooley noemt het aantal leugens, halve waarheden en onbetrouwbaarheden in politieke literatuur in de zeventiende eeuw ontelbaar.¹⁹² Aangezien de Republiek slechts indirect betrokken was, was er echter wel minder reden om dingen te verzwijgen. Er kan ook niet gezegd worden dat het publiek totaal geen slecht nieuws wilde horen. In de kranten werden ook de nederlagen en de consequenties ervan wekelijks verslagen. De inname van Praag kreeg bij Broer dan wel geen prominente ruimte, de lezer hoorde wel over de gevangenneming van enkele edelen, en de enorme buit die de Beierse soldaten bij elkaar hadden geroofd.¹⁹³ Ondanks dat de val van Maagdenburg in de pamfletten die ik gevonden heb, niet beschreven wordt, besteedt Van Hilten er toch zelfs meer dan een hele pagina. Hij opent het stuk wel met de melding "Die uytermate seer bedroefde tijdinghe en wil de penne niet lijden alles te vermelden...". Vervolgens krijgt men echter wel details over het aantal doden, vluchtelingen en afgebrande huizen.¹⁹⁴

Een laatste prominent thema bij de pamfletten in de eerste categorie zijn de stukken over de problemen in de Valtellina. Deze regio was van strategisch belang voor de Spanjaarden, omdat dit een belangrijke aanvoerroute was voor goederen en mensen richting de Nederlanden. Het gebied werd grotendeels bestuurd door Protestanten, terwijl de meerderheid van de bevolking rooms-katholiek was. De calvinistische autoriteiten steunden ook de Boheemse opstand met troepen. Dit protestantse bolwerk in zo'n strategisch gebied was ongunstig voor de Spaanse belangen. In 1620 trokken ze dan ook de streek binnen en richtten in enkele plaatsen een slachtpartij onder de protestanten aan. Door deze interventie konden de katholieke rebellen hun eigen regering opzetten, en had Spanje vrije doorgang naar het noorden. Zowel de Italiaanse vorsten, de Franse koning als de protestanten waren niet blij met deze situatie, waardoor het een aantal jaar onrustig bleef. De situatie werd eind 1623 gesust doordat Frankrijk en Spanje overeenkwamen dat de Spaanse troepen zich zouden terugtrekken uit het gebied en de pauselijke troepen de controle over zouden nemen.¹⁹⁵

Men kon in de Republiek in het pamflet de *Voltolynsche tyrannye* in detail lezen hoe de moorden hadden plaatsgevonden en wie er allemaal waren omgekomen.¹⁹⁶ Dit stuk had echter als primaire doel een soort martelaarsboek te zijn, en niet een min of meer objectief

---

¹⁹² Dooley, *News and doubt in early modern culture*, 280-281.

¹⁹³ Broer Janszoon, *Wt Romen den 10. November 1620*, 5 december 1620.

¹⁹⁴ Hilten, 7 juni 1631.

¹⁹⁵ Wilson, *Europe's tragedy*, 381-382.

¹⁹⁶ Anoniem, *Voltolynsche tyrannye* (Arnhem 1621).

ooggetuigenverslag te geven. Het was tegelijkertijd bedoeld als een boodschap van angst, en van hoop. Het gaf een waarschuwing de Spanjaard nooit te vertrouwen. Wanneer je ze te dicht in de buurt liet komen, konden deze verschrikkelijke dingen gebeuren. Het was dus iedereen zijn taak om waakzaam te blijven en het verzet niet op te geven. Gelijktijdig gold de boodschap uit Mattheüs "Zalig zijn die vervolgd worden om der gerechtigheid wil; want hunner is het Koninkrijk der hemelen."¹⁹⁷ voor iedere goede Christen. Ook in de dood was er gerechtigheid te vinden. Dit is dus een stuk dat zowel onder de eerste als onder de zesde categorie te scharen valt.

Er zijn geen kranten bewaard gebleven van juli 1620, toen de massamoorden plaatsvonden. In die van augustus werd er echter ook nog wel enige aandacht aan besteed. Via de correspondent in Venetië werd de lezer kort op de hoogte gehouden. De focus leek te liggen op de hoeveelheid Spaansgezinde troepen die zich bij de grenzen van Valtellina verzamelden, en nu een vrije doorgang richting Duitsland hadden.¹⁹⁸ Met het naderen van het aflopen van het bestand werd deze informatie immers ook van belang voor de veiligheid van de Republiek.¹⁹⁹ Uit de pamfletten die ik heb gevonden, blijkt dat er in ieder geval tot het sluiten van het verdrag tussen Spanje en Frankrijk nog geregeld aandacht bleef voor de situatie in deze regio. Het was voor mensen in de Republiek natuurlijk ook gemakkelijk om sympathiseren met het idee van geloofsgezinden die in opstand komen tegen een onderdrukker.

In 1622 publiceerde Meuris een stuk over "patriotten" die als moordenaars en geboefte zijn neergeslagen, terwijl hun geschiedenis als vrij volk hen het recht geeft om hun "lijff ende ziele" te verdedigen.²⁰⁰ Hetzelfde jaar drukte dezelfde Meuris ook een brief van een secretaris uit het leger in die regio die om hulp vraagt voor hun zaak. Hij schreef dat ze dankzij de vijand verstoken waren van wapens, ammunitie en geld, en wilde zijn Christenbroeders daarom om hulp vragen.²⁰¹ Zeker onder de gereformeerden moet er dus wel animo zijn geweest voor het steunen van hun geloofsgenoten in het buitenland. Door de stabilisatie van de situatie neemt de interesse in de pamfletten voor deze streek blijkbaar af. In de kranten blijft men na 1624 wel verslag doen van de troepenbewegingen.²⁰²

---

¹⁹⁷ N.T. Mattheüs 5:10 op <http://www.statenvertaling.net/bijbel/matt/5.html>.

¹⁹⁸ Hilten, *Courante*, 21 augustus 1620.

¹⁹⁹ Twaalfjarig bestand (1609-1621) tijdens de Tachtigjarige oorlog tussen Spanje en de Republiek.

²⁰⁰ Anoniem, *Kort ende waerachtig verhael*, (Den Haag 1622).

²⁰¹ L. Wildmeer, *Copie van seekeren brief geschreven den 17. junij 1622* (Den Haag 1622), 4.

²⁰² Broer Janszoon, *Wt Romen den 26. junij, 1626*, 25 juli 1626.

§3 Nieuws van boven

De tweede categorie pamfletten waarmee het Nederlandse publiek in zijn eerste nieuwsbehoefte kon voorzien, waren de brieven van gezagshebbers en autoriteiten. Hieronder heb ik zowel de onderlinge correspondentie gerekend, als de officiële mededelingen die ter publicatie werden aangeboden door de diverse overheden. Dit lijkt voor een hedendaagse lezer vrij droge kost, maar was waarschijnlijk toch zeer interessant voor het zeventiende eeuws publiek. Het was ook wel logisch deze brieven te publiceren. De hoofdrolspelers in het conflict waren de genen die de meest directe toegang tot het nieuws hadden en het ook nog zelf konden beïnvloeden. Daarnaast hadden ze veel en redelijk regelmatige correspondentie. Wanneer een uitgever dit materiaal ter beschikking kon krijgen, kon hij op die manier een redelijk overzicht van de verwickelingen in de oorlog bieden.

Aan het begin van de oorlog kon men de verwickelingen volgen in brieven vanuit het perspectief van de prins van Transylvanië, Bethlen Gabór (1580-1629). De uitgever Aert Meuris had blijkbaar goede contacten uit zijn omgeving, want in 1619 en 1620 publiceerde hij een reeks brieven van en aan de prins. Toen de standen van Bohemen hadden besloten Ferdinand af te wijzen als koning, hadden ze dringend bondgenoten nodig. In zo'n geval is het in ieder geval handig om de burens te vriend te hebben. In principe was Gabór materieel gezien niet de meest ideale partner. Transylvanië was relatief arm. Het gebied exporteerde een aantal producten, zoals vee en zout, maar een groot deel daarvan moesten ze ook weer als schatting afgedragen aan de sultan.²⁰³ Maandenlang een leger onder wapens te houden, was voor hem dus niet evident. Hij was echter wel gretig, omdat hij het als een buitenkans zag om de heel Hongarije onder zijn controle te krijgen.²⁰⁴ Toen de standen hem officieel om een bondgenootschap vroegen, accepteerde hij dan ook.

Gabór zelf was niet zeer geïnteresseerd in de protestantse zaak, maar dit voorwendsel om mee te doen aan de strijd legde hem in het begin geen windeieren. De Hongaarse protestantse middenklassen waren bijzonder enthousiast over zijn inspanning voor Bohemen, en in twee maanden had hij zonder veel inspanning bijna heel Hongarije in handen.²⁰⁵ Op militair gebied was zijn steun tussen september en december 1619 geen zaak van loze woorden. Ook in de Republiek kon men bijvoorbeeld lezen hoe hij zijn militaire strategie besprak met de graaf van Thurn. Hij liet hem weten hoe zijn reis tot nu toe was verlopen,

---

²⁰³ Parker, *The thirty years' war*, 52.

²⁰⁴ D. Kosáry, 'Gabriel Bethlen: Transylvania in the XVIIth century' in *The slavonic and East European review* 49 (1938) 167-168.

²⁰⁵ Ibidem.

waar hij zijn kamp zou gaan maken, en bood hem zijn steun aan mocht bij problemen krijgen met de vijandelijke legers.²⁰⁶ Toen de bondgenoten van Frederik V echter de belegering van Wenen op aan het zetten waren, kreeg Gabór een brief dat een Pools leger Hongarije was binnengevallen, en keerde hij terug. Later konden de Boheemse standen niet genoeg geld opbrengen om zijn legers te betalen, dus uiteindelijk was zijn hulp in de eerste fase van de oorlog redelijk beperkt.²⁰⁷

Men kan zich afvragen wat de gewone man uiteindelijk aan het lezen van een dergelijke brief had. Het kunnen interpreteren van een dergelijk pamflet vroeg immers een redelijk grote kennis van de Europese geografie en politiek. Een brief van Bethlen Gábor aan een Moravische graaf is bijvoorbeeld wel zeer informatief, maar voor een compleet correcte interpretatie wordt de lezer daarbij wel geacht op de hoogte te zijn van de gehele adelstand uit Hongarije²⁰⁸. Het is mogelijk dat de uitgever een extra pamflet met uitleg over de situatie heeft laten drukken, net als hij gedaan had rondom de brieven over de defenestratie. Het calvinisme wordt over het algemeen wel gezien als de meest internationale van de protestantse stromingen met een uitgebreid communicatienetwerk, en mag men mogelijk aannemen dat de mensen over het algemeen dus wel redelijk op de hoogte waren.

Hongarije had geen eigen calvinistische universiteit, dus trokken honderden studenten in de loop der tijd naar het Westen toe. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw kwamen er ook velen van hen naar de Republiek. Zeker ook omdat de Nederlandse gereformeerde kerk na de synode van Dordrecht als één van de meest orthodoxe calvinistische kerken in Europa werd beschouwd.²⁰⁹ Kruisbestuiving tussen Oost en West was er dus zeker, en misschien viel deze grensstreek van het calvinisme nog net onder de basiskennis van de goedgeaarde Christen in de Republiek. Helmers signaleert een sterk gedeeld gevoel van identiteit tussen streng calvinistische Schotten, Engelsen en Nederlanders.²¹⁰ Dit gevoel van eenheid zou zich ook uitgestrekt kunnen hebben tot de Duitse gebieden. Het zou ook kunnen dat de lezer helemaal niet geïnteresseerd was in wie de "heere George Sechi en George Rakozsi" precies waren, maar dat men zulke namen graag las om de bevestiging te krijgen dat de steun uit Hongarije van een betrouwbare kant kwam. Ze leerden hierdoor dat Gábor in ieder geval de steun had van een deel van de Hongaarse adel, waardoor de serieusheid van zijn steun weer

---

²⁰⁶ Bethlen Gabór, *Brief van Gabriel Bethlemi prince van Transylvanien, ghesonden aen den heere grave van Toren in Moravia* (Den Haag 1619).

²⁰⁷ Parker, *The thirty years' war*, 52.

²⁰⁸ Bethlen Gábor, *Brief van Gabriel Bethlemi prince van Transylvanien* (Den Haag 1619).

²⁰⁹ G. Murdock, *Calvinism on the frontier, 1600-1660: International Calvinism and the reformed church in Hungary and Transylvania* (Oxford 2000) 46-49.

²¹⁰ Helmers, *The royalist Republic*, 66-67.

meer werd bevestigd. Maar misschien was het voor sommigen ook wel genoeg om te lezen dat er mensen "cloeckmoedich" opkwamen voor de protestantse zaak, en maakte het niet veel uit wie het deed.

Regelmatig kwamen er brieven of officiële mededelingen van Frederik V op de markt. Hij had er immers veel belang bij dat het conflict in Duitsland zichtbaar bleef om steun voor zijn strijd te blijven houden. Na het aannemen van de Boheemse kroon, deed hij dan ook gelijk een schrijven uitgaan waarin hij probeerde te rechtvaardigen waarom hij deze geaccepteerd heeft.²¹¹ Zijn afspraken met Bethlen Gábor liet hij in 1620 als "artikelen van een eeuwig verbond" ook nog eens uitgebreid op papier zetten.²¹² De lezer leerde daar in de eerste plaats van wat de precieze afspraken waren. Daarmee bewees hij dat de steun aan hem reëel was, en daarmee ook zijn kansen in de strijd tegen de keizer. Ook toen Frederik in 1620 verloor, en Ferdinand hem uit zijn rechten onthief, verscheen er in de Republiek een brief van de standen van Bohemen waarin ze aangaven hem nog te steunen, met bijgevoegd een antwoord van Frederik, waarin hij aangeeft zijn claim op de troon nog niet op te geven.²¹³

Van de meeste hoofdrolspelers in de het conflict zijn er wel brieven uitgegeven. Van de hertog van Brunswijk²¹⁴ tot aan de latere helden, zoals de koning van Denemarken en Zweden, kon men de berichten volgen. Een enkele keer werd er ook in de krant wel een volledige brief afgedrukt.²¹⁵ Er zitten in mijn selectie veel verslagen uit het Engelse parlement, waarin Jacobus I zijn toespraken hield. Deze Engelse monarch was weinig geïnteresseerd in een strijd op het vaste land. Hij had zijn dochter met de protestantse keurvorst van de Palts laten trouwen, en wilde vervolgens zijn zoon de katholieke Spaanse infanta laten huwen, om zo een balans te houden en oorlog te voorkomen.²¹⁶ Het grootste deel van de Engelse bevolking steunde echter de protestanten, en zag niets in de katholieke politiek van Jacobus I. Om de gemoederen te sussen ging de koning in 1621 dan ook naar het parlement met een subsidieverzoek om zijn van hun territorium verjaagde dochter en schoonzoon te steunen.²¹⁷

---

²¹¹ Frederik V, *Pvblicque vytschriivinghe* (Den Haag 1619).

²¹² Frederik V, *Artyckelen van het eeuwich verbondt* (Amsterdam 1620).

²¹³ Vergaderde protestantse vorsten en Frederik V, *Copie van het schrijven aen chur Palts ghedaen* (? 1620).

²¹⁴ Christiaan van Brunswijk (1599-1626) was ritmeester van prins Maurits en leerde via hem de de winterkoningin Elizabeth Stuart kennen. Zwaar onder de indruk, besloot hij vervolgens zich voor de zaak van Frederik V in te zetten. Over het algemeen was hij echter weinig succesvol en trok hij met zijn soldaten plunderend door Duitsland heen. Zie: J. Eysten, 'Christiaan, hertog van Brunswijk' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 3* (Leiden 1914) 217-218.

²¹⁵ Broer Janszoon, *Wt Romen den 23. April 1622*, 21 mei 1622.

²¹⁶ Wilson, *Europe's tragedy*, 286.

²¹⁷ Jacobus I, *Oratie welcke de coninck van Groot Brittanien ghedaen heeft* (Arnhem 1621).

Deze kwestie kon in detail gevolgd worden in de Republiek, en er was dus blijkbaar ook veel interesse voor. Het is niet duidelijk of dat deze interesse gevoed werd door het lobbywerk van Frederik V en zijn vrouw die dringend hulp zochten, of dat het door Engelse diplomaten ter beschikking werd gesteld aan drukkers om de Republiek te laten zien dat ze ondanks hun onderhandelingen met Spanje nog altijd het beste voor hadden met de Protestantse zaak, of dat er gewoon een autonome interesse was van het publiek voor alles wat met het welzijn van de Paltsvorst, en de christelijke idealen waar hij voor streed. Deze motieven sluiten elkaar echter niet uit.

De toespraken van de Zweedse koning, Gustaaf Adolf, zullen waarschijnlijk behoorlijk populair zijn geweest. Niet alleen was hij op militair gebied succesvol geweest vanaf 1630, maar hij was ook nog eens ambitieuze vorst, die zorgde voor een goede Zweedse propaganda.²¹⁸ Er waren dan ook vele pamfletten in omloop die zijn heldendaden bejubelden. Een voorbeeld van zo'n propagandistisch pamflet is een extract uit een oratie uit 1631. Gustaaf Adolf had op Scipioachtige wijze al zijn officieren om zich heen geroepen en begon een grootse, breedsprakige rede, omdat hem kwalijke berichten over plunderingen ter ore waren gekomen. Hij zei hen dat hij nog liever thuis in zijn koninkrijk zat dan zulke misdaden nog langer te moeten aanzien.²¹⁹ Hij stuurde hiermee de boodschap naar Duitsland en de rest van Europa dat met hem aan het roer je bezittingen veilig waren, en dat je hem kon vertrouwen als het ging om het vervullen van de ultieme Christelijke plicht, namelijk het opkomen voor hen die dat zelf niet kunnen.

De prins van Oranje blijft in mijn selectie pamfletten compleet verborgen. In één Engels pamflet heb ik een verwijzing gevonden naar een brief van de Paltsvorst aan Maurits over een militair succes dat geboekt was in 1622.²²⁰ Men was dus blijkbaar wel op de hoogte van onderling briefverkeer, maar deze zijn of toevalligerwijs niet bewaard gebleven, ofwel nooit in de openbaarheid gebracht. De prins had er immers geen belang bij om zich te storten in een strijd ver weg in Bohemen, omdat hij en de provincies er ten eerste geen financiële middelen voor hadden en ten tweede genoeg problemen aan hun eigen grenzen hadden met het aflopen van het bestand in 1621.²²¹

---

²¹⁸ Wilson, *Europe's tragedy*, 485-486.

²¹⁹ Gustaaf Adolf, *Extract wt d'oratie van syne coninclijske majesteyt van Sweden* (Amsterdam 1631).

²²⁰ Anoniem, *A true relation of all such battailles as haue beene fought in the Palatinate* (Londen 1622) 14.

²²¹ Toen het aflopen van het twaalfjarige bestand in 1621 naderde, moesten er snel veel nieuw geld gevonden worden om het leger, de marine en de verdediging van de steden te versterken. Veel provincies lagen echter al sterk achter met de betalingen aan de troepen. Zie: M.C. 't Hart, *The making of a bourgeois state: war, politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester 1993) 169-171.

Mededelingen van de Staten-Generaal ontbreken in mijn selectie ook volledig. In de resoluties is heden ten dage terug te lezen dat ze in een brief naar de keurvorst en vorsten van omringende gebieden een oproep doen om de standen van Bohemen zo goed mogelijk te helpen, belovende hen ook met raad bij te zullen staan.²²² Dit waren echter waarschijnlijk geen zaken die toen bij het grote publiek bekend waren. Er bleef na Frederik zijn acceptatie van de Boheemse kroon een regelmatige correspondentie bestaan. De Staten-Generaal stuurden hem gelukwensen naar aanleiding van zijn kroning, maar besluiten wel om deze zonder al te veel uiterlijk vertoon de wereld in te sturen.²²³ Toch is het opmerkelijk dat in al die jaren geen enkele correspondentie zou zijn uitgelekt, of dat de lezers er geen interesse in hadden.

Naast de brieven kon men ook regelmatig officiële mededelingen van autoriteiten of verdragsartikelen los kopen. Zoals eerder gezegd, was het ondanks dat er over het algemeen steeds meer bronnen ter beschikking kwamen, niet altijd makkelijk om te verifiëren of de informatie correct was. In 1622 geeft Broer in zijn krant bijvoorbeeld een kolomlang verslag van een overwinning van de graaf van Mansfeld²²⁴ op aartshertog Leopold²²⁵.²²⁶ In zijn volgende krant doet hij echter de mededeling dat de vorige berichten "hoe langer, hoe breder geconfirmeert" werden.²²⁷ Het was dus normaal om de krant te vullen met berichten, waarvan men van de inhoud nog niet geheel zeker was. Het was dus fijn als men in juli 1620 zwart op wit kon lezen in een pamflet dat de protestantse bond een vredesverdrag met de katholieke standen had gesloten, en zich dus van Frederik hadden afgekeerd.²²⁸ Zo wist men zeker dat de kansen van het slagen van de opstand in Bohemen sterk geslonken waren.

Het was ook handig te weten wat de tegenstander voor plannen maakte, om zo de eigen kansen beter te kunnen inschatten. De mensen die een krantenabonnement hadden, konden via de diverse Europese correspondenten de bewegingen van de verschillende Europese vorsten al redelijk volgen. Om meer over hun motieven te weten te komen, werden er zo nu en dan ook brieven van katholieke zijde op de markt gebracht. Soms waren dit

---

²²² J.G. Smit en J. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal nieuwe reeks 1610-1670: Vierde deel 1619-1620* (Den Haag 1981) 54.

²²³ *Ibidem*, 309.

²²⁴ Graaf Peter Ernst II van Mansfeld (1580-1626) trad in 1610 in dienst van de protestantse unie. Vanaf het begin van de Dertigjarige oorlog tot aan zijn dood was hij één van de belangrijkste generaals voor de protestanten. Zie: R.R. Heinisch, 'Mansfeld, Ernst II. Graf von', in K.O. von Aretin (red.) *Neue Deutsche Biographie 16* (München 1990) 80.

²²⁵ Leopold X van Oostenrijk (1586-1632) was de broer van keizer Ferdinand II.

²²⁶ Broer Janszoon, *Wt Weenen den 28. Mey. 1622*, 1 juni 1622.

²²⁷ Broer Janszoon, *Wt Romen den 7. May. 1622*, 4 juni 1622.

²²⁸ Joachim-Ernst van Brandenburg, *Vrede-pvnceten tusschen den evangelische ende catholijcke geunieerde standen tot Ulm besloten* (? 1620).

officiële, openbare verklaringen, zoals die van Ferdinand in 1621, waarin hij officieel bekende maakt dat hij Frederik V zijn land ontnam.²²⁹ Andere keren waren dit onderschepte brieven. De publicatie hiervan moet gezien worden in het kader van de internationale propaganda.

In 1620 hadden de Habsburgers bij de slag op de Witte Berg een aantal zeer vertrouwelijke stukken van het Palatinaat buit gemaakt, en deze voor een deel ook gepubliceerd.²³⁰ Eind 1621 onderschepte de graaf van Mansfeld echter ook enkele compromitterende brieven van Ferdinand, die daarop dus ook overal in Europa gedrukt werden.²³¹ Men geloofde in de zeventiende eeuw sterk in de macht van reputatie. Je status in de politieke hiërarchie werd voor een groot deel bepaald door het beeld dat de buitenwereld van je had. Roddel en laster konden dus zeer gevaarlijk zijn.²³² In de brief van Ferdinand werd hij in verlegenheid gebracht door het feit dat hij al naar Spanje schreef dat hij de Palts aan Maximiliaan van Beieren beloofde, alvorens dit overlegd was met de andere Duitse vorsten.²³³ Dit zal zijn populariteit in Duitsland niet vergroot hebben. Waarom dit voor een inwoner van de Republiek net zo belangrijk was om te lezen, is minder evident. Ieder nieuws over schade die de vijand opliep werd waarschijnlijk welwillend ontvangen.

Niet alle brieven die worden aangekondigd alsof ze aan de vijand ontfoetseld zijn, zijn authentieke stukken. Zo zit in mijn selectie ook een brief van de biechtvader van Ferdinand aan een jezuiet die verkregen zou zijn, omdat een lutherse luitenant de laatste doodgeslagen zou hebben.²³⁴ Het was waarschijnlijk een populair pamflet, want er zijn meerder edities van bekend. Het is echter twijfelachtig of dit een echte brief is. In de brief wordt door de biechtvader uitgelegd welke strategie er gevolgd moest worden om de Duitse steden en de omliggende mogendheden, waaronder ook de Republiek, in bedwang te houden. Het was dus voor het publiek in de Republiek een duidelijke waarschuwing van wat er kon gebeuren als de "papen" hun ideale scenario zouden uitvoeren. Als de stukken verzonden waren, wilde dit niet altijd zeggen dat ze bedoeld waren om opzettelijk valse informatie over de vijand te verstrekken, en de lezers dus voor te liegen.²³⁵ Het kon ook zijn dat de schrijver oprecht slechts trachtte een zo precies mogelijke weergave van de werkelijkheid te geven om

---

²²⁹ Ferdinand II, *Copia vande keyserlijcke achtsverclaringe* (? 1621).

²³⁰ N. Malcolm, *Reason of state, propaganda and the thirty years' war: An unknown translation by Thomas Hobbes* (Oxford 2007) 31-32.

²³¹ Ferdinand II, *Copia van eenighe brieven die hare keyserlijcke majesteyt met eygener handt gheschreven heeft* (Arnhem 1621).

²³² Saywer, *Printed poison*, 15-16.

²³³ Ferdinand II, *Copia vande keyserlijcke achtsverclaringe*, 2.

²³⁴ Anoniem, *Schrijvens van de Rooms keyserlijcke majesteyts biecht-vader, aen een voornemen Jesuyt tot Hildesheym* (Den Haag 1628).

²³⁵ Malcolm, *Reason of state, propaganda and the thirty years' war*, 33.

zijn medemens zo te waarschuwen voor de gevaren van de realiteit. Het resultaat voor de lezer bleef echter hetzelfde. Of de brieven nu verzonnen waren of niet, ze kregen een menu van angst en/of afschuw voorgeschoteld.

Ditzelfde effect werd gegeneerd door nieuwsstukken die specifiek vanuit christelijke motieven gedrukt werden. In 1623 geeft de Amsterdamse drukker Wachter een brandbrief aan de keizer, van de lutherse hofpredikant, Matthias Hoë von Hoënegg, aan het hof van Saksen uit.²³⁶ Hij schrijft verongelijkt over de sluiting van een lutherse kerk, en hoe de religie onderdrukt werd door de keizer. Van de calvinisten en de joden werd van alles geduld, maar de lutheranen kregen alle keizerlijke toorn en ongenade over zich heen.²³⁷ Aangezien Hoënegg niet zo populair zal zijn geweest onder de calvinisten, zal de positieve aanhef van het pamflet er wel op wijzen dat dit pamflet specifiek voor de lutherse gemeenschap in de Republiek was bedoeld.

De berichten uit deze categorie zijn niet altijd goed te scheiden van de eerste categorie. Berichten zoals over de moorden in Valtellina zullen bijvoorbeeld een breed publiek hebben aangesproken, maar ook specifiek een grote impact hebben gehad op de calvinistische lezer. Soms werden er echter ook hoopvollere berichten de wereld ingezonden, zoals de *Gheestelijcke Boheemsche trommel* van de predikant Johann Andreae.²³⁸ De lezer kreeg hierin een aantal gebeden te lezen die ook in het Boheemse leger waren uitgesproken.²³⁹ Aangezien ook Andreae een luthers predikant was, is het aannemelijk dat de in de Republiek wonende lutheranen een grote verbondenheid voelden met hun geloofsgenoten in Duitsland. Via zulke pamfletten kon men toch een beetje dezelfde emoties ervaren als hun broeders in Duitsland, die vochten voor hun rechten.

---

²³⁶ Hoë von Hoënegg (1580-1645) was een zeer orthodoxe lutherse theoloog. Op zijn 22e had hij het al tot 3e hofpredikant in Dresden geschopt. Zijn fanatisme zorgde er herhaaldelijk voor dat hij het middelpunt van grote polemieken met katholieken en calvinisten was. Zijn christelijke claims stonden in schril contrast met de reputatie als schaamteloos zelfverrijker waar hij de geschiedenis mee is in gegaan. Zie: E. Beyreuther, 'Hoë von Hoënegg, Matthias, in F. Wagner (red.), *Neue Deutsche Biographie* 9 (München 1972) 300.

²³⁷ M. Hoë von Hoënegg, *Copie van 't origineel schrijven* (Amsterdam 1623).

²³⁸ Johann Andreae (1586-1654) was een lutherse predikant. Zie: O. Schottenloher, 'Andreae, Johann Valentin', in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie* 1 (München 1953), 277-278.

²³⁹ J. Andreae, *Gheestelijcke Boheemsche trommel* (? 1620).

Hst. 3 Het verhaal achter het nieuws

§1 Juridische en politieke reflectie

In het vorige hoofdstuk zijn de typen berichten uit de eerste en tweede categorie behandeld. In dit hoofdstuk zullen de nieuwsstukken die in categorie 3 t/m 6 vallen, behandeld worden (zie hst. 2). Een noodzakelijke voorwaarde voor het begrijpen van nieuws is kennis. Men heeft hier aan de ene kant een algemeen begrip van taal en de werking van de wereld voor nodig, en aan de andere kant, afhankelijk van de complexiteit van het onderwerp, meer specifieke kennis over de omstandigheden beschreven in het nieuwsbericht. Achtergrondinformatie kan de lezer helpen aan een beter begrip van de tekst. Onderzoek heeft echter uitgewezen dat de gemiddelde lezer ook met minimale kennis een goed begrip van de hoofdlijnen van het nieuws kan hebben mits de tekst goed geschreven is.²⁴⁰ Om op de hoogte te blijven van een gebeurtenissen in een oorlog, heeft men dus over het algemeen geen lange berichtgeving nodig.

Hetzelfde onderzoek toonde echter ook, dat om de diepere motieven achter de handelingen van de diverse partijen uit een tekst te halen, het wel nodig is om toegerust te zijn met een zekere politieke achtergrondkennis. Zo gauw lezers vervolgens behept zijn met een politiek "schema", geeft dit hen ook een exponentiële voorsprong op anderen zonder deze kennis, omdat de laatste geen structuur hebben opgebouwd om deze informatie aan op te hangen, en er dus in veel mindere mate van kunnen profiteren bij toekomstige nieuwsberichten.²⁴¹ Mijn selectie aan pamfletten bevat een substantiële hoeveelheid documenten die aan de lezer verklaringen proberen te bieden over de gebeurtenissen, en derhalve achtergrondinformatie bieden. Dat er een markt voor zulke pamfletten was, insinueert iets over de mogelijke specifieke doelgroep, namelijk eentje die een buitengewone politieke interesse had, en/of over een algemene buitengewone interesse die er in de Republiek was aangaande de Dertigjarige Oorlog.

Nadat de berichten binnen waren gesijpeld dat de Boheemse protestanten enkele katholieke notabelen uit een torenraam gegooid hadden, volgde onmiddellijk ook de vraag naar een verantwoording van deze daad. Alhoewel het geen bijzondere uitleg behoeft dat notabelen onvrijwillige duikvluchten laten nemen, geen normale uitkomst van rechtsgang

---

²⁴⁰ W. Kintsch en M. Franzke, 'The role of background knowledge in the recall of a news story' in R. Lorch and E.J. o'Brien (eds.), *Sources of coherence in reading* (Hillsdale 1995), 321-332.

²⁴¹ Kintsch en Franzke, 'The role of background knowledge in the recall of a news story', 330-331.

was, zaten er aan de gebeurtenis veel ingewikkelde politieke en juridische aspecten die zeker wel uitnodigden tot verdere verklaringen. Sinds Augustinus is er een groot debat over het rechtvaardig gebruik van geweld gaande, omdat dit in principe ingaat tegen de christelijke principes. De twee belangrijkste voorwaarden waaraan voldaan moeten worden voor de wapens opgepakt mogen worden, zijn een gerechtvaardigde reden hebben (meestal defensief), en de juiste autoriteit bezitten (geen privépersonen).²⁴²

Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in 1618 al zeker twee pamfletten uit Praag gestuurd werden die de situatie trachtten uit te leggen. De eerste was een verklaring van de standen van Bohemen daags na de defenestratie. Deze ging in op de historische rechten die aan hen door keizer Rudolf in 1609 gegeven waren, en hoe zij in de loop der jaren met name door de jezuiten geschonden waren. Daarmee toonden ze dus aan dat de opstandelingen een gerechtvaardigde reden hadden om actie te ondernemen. Bewijzen dat ze de juiste autoriteit hadden, was iets moeilijker. Ferdinand was in 1617 gekozen tot koning van Bohemen, en men moest sterke argumenten hebben om het geweldsmonopolie van een vorst te ondermijnen. Ze konden wel laten zien dat ook belangrijke personen zoals de graaf van Thurn de handelwijze van de koning afkeurden en de standen steunden, maar hun gelijk probeerde men in strikt juridische argumenten te vinden. In twaalf hoofdpunten probeerde de standen dan ook de buitenwereld te overtuigen van de noodzaak van hun handelen.²⁴³

De gebeurtenissen in Praag waren een schok voor iedere katholieke monarch, en een reactie van Ferdinand kon daarom niet uitblijven.²⁴⁴ Hij liet zijn onderdanen in een officiële publicatie weten wat er misdadig was aan de acties van de standen van Bohemen. Naast dat men in de Republiek via diverse media kon lezen over de fysieke gevolgen die Ferdinand aan deze rebellie verbond, kon men zo ook het juridische debat volgen. Hij had, eveneens in twaalf artikelen, een reactie geformuleerd op de gebeurtenissen met daarin de voornaamste punten waarop de standen onrechtmatig hadden gehandeld. Het eerste artikel van Ferdinand waarin hij stelde dat de standen drie mensen zonder enige "aenclachte, verhoor, ofte voorgaende condemnatie te venster uytgheworpen hebben.", werd het voornaamste spierpunt van kritiek voor de reagerende protestanten.²⁴⁵

---

²⁴² Th. A. Boer, 'De rechtvaardige oorlog: zoeken naar de zin van een eeuwenoud concept' in *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 67 (april 2003) 90-91.

²⁴³ Anoniem (1618), *Apologia ofte volcomen verantwoordinghe* (Amsterdam 1618).

²⁴⁴ G. Parker, *The thirty years' war* (Londen 1984) 42-43.

²⁴⁵ Anoniem (1618), *Cort bericht ende wederlegginge der beswaernissen en betichtinghen* (Den Haag 1618) 336^v.

Men kon natuurlijk niet ontkennen dat deze mensen uit het raam geworpen waren, maar men probeerde wel verzachtende omstandigheden aan te voeren. Het was volgens hen immers niet verwonderlijk dat "in een also veroorsaecte commotie, vrees, ende ghevaer een sulcke haestighe resolutie is ghenomen worden". De nadruk lag hierbij natuurlijk op het woordje *veroorsaecte*.²⁴⁶ De rest van de tekst gaat dan vervolgens weer in op de historische aanloop en de daaropvolgende gemeente onvermijdelijke gebeurtenissen. Dit waren vermoedelijk geen teksten voor de gemiddelde lezer. Het was nodig enige basiskennis Latijn te hebben, en een redelijk niveau van begrijpend lezen te beheersen.

Enkele dagen na de defenestratie werden de Jezuiten verbannen uit Bohemen. Ze werden gedwongen om binnen zes dagen het land te verlaten.²⁴⁷ Een jaar later zouden ze ook uit Moravië en Hongarije gezet worden.²⁴⁸ Naast de officiële edicten die gedrukt waren, circuleerden er ook stukken die dieper in trachten te gaan op de redenen van de verdrijving.²⁴⁹ De paters werden als voornaamste schenders van de majesteitsbrief uit 1609 aangewezen, en werden bovendien gevaarlijker geacht dan andere ordes, omdat ze er van beschuldigd werden zich te veel met politieke zaken te bemoeien. Er circuleerden zelfs stemmen dat ze heel Europa aan de paus wilden uitleveren.²⁵⁰ De verdrijving bracht een kleine vluchtelingenstroom teweeg. Een bekende Duitse prent over deze gebeurtenissen laat zien dat jezuiten uit Hongarije en Bohemen op de vlucht sloegen naar Amsterdam en daar rechtstreeks in het rasphuis²⁵¹ belandden.²⁵² Uit mijn selectie blijkt niet dat deze ontwikkelingen een grote vraag naar beschouwende teksten stimuleerde. Het woord "jezuiten" bracht over het algemeen meer een emotionele dan een rationele reactie teweeg. De pamfletten die slechts inspelen op de angst van mensen (en dus in de zesde categorie thuishoren) zijn in deze kwestie dan ook talrijker.

De voorgaande voorvallen waren slechts een opmaat naar het uitbreken van geweld. De belangrijkste stap hier naar toe was de afzetting van aartshertog Ferdinand als koning van Bohemen en de keuze voor de Paltsvorst Frederik V als zijn vervanger in augustus 1619. Het vraagstuk over de legitimiteit van deze actie hield vervolgens heel Europa bezig. Verschillende stukken hierover werden vertaald voor de Nederlandse markt. Hierin werd

---

²⁴⁶ Anoniem (1618), *Cort bericht ende wederlegginge*, 3.

²⁴⁷ R. Bireley, *The jesuits and the thirty years war: kings, courts and confessors* (Cambridge 2003) 2.

²⁴⁸ Standen van Moravië en Hongarije, *Edict ofte placcaet* (Den Haag 1619).

²⁴⁹ Anoniem, *Relatio nuperi itineris proscibitorum Iesuitarum ex regnis Bohemiae & Ungariae* (Praag 1619).

²⁵⁰ Bireley, *The jesuits and the thirty years war*, 2-4.

²⁵¹ Het rasphuis was de gevangenis van Amsterdam.

²⁵² Zie in de collectie van het rijksmuseum of stadsarchief Amsterdam de prent "Der Vertriebenen Jesuiter aus den Königreichen Böheimb und Hungern vorgenommene Wallfarth zu dem Heiligen Raspino und Pono / nach Amsterdam" uit 1619.

uitgelegd dat het niet onrechtvaardig was om Ferdinand af te zetten, omdat hij zelf eigenlijk ook geen legitiem vorst was. Hij was slechts met list en bedrog aan de macht gekomen. Hij had de benodigde stemmen alleen gekregen met dreigementen, omkoping en loze beloften.²⁵³ Na zijn benoeming tot keizer volgden er nog vele pamfletten over waarom hij ook deze titel onterecht verworven had.

Om de lezers te overtuigen van de keuze voor Frederik kregen ze lessen over de historie van verkiezingen in Bohemen. Men meende dat deze sinds de bewoning van het land altijd vrij waren geweest. Dit zou ook bevestigd zijn door keizer Frederik in een aantal bullen aan het begin van de dertiende eeuw. Het koninkrijk had geen erfopvolging, en was ook niet gebonden "aen eenigen particulieren stam ende huysen".²⁵⁴ In de geschiedenis waren hier ook al voorbeelden van te vinden. De staten hadden dus alle recht om een buitenstaander te verkiezen. Zeker als het iemand was die de religievrijheid wel respecteerde, geen angst aanjoeg, goed in de smaak viel bij alle bondgenoten en bovenal ook nog eens zo goedgehartig was dat hij zelfs lelijke mensen in dienst nam.²⁵⁵

Het enige dat vervolgens nog verklaard diende te worden, was het daadwerkelijke gebruik van geweld. In 1619 vertaalde Samuel Weiss een omvangrijke apologie van ca. 200 pagina's naar het Frans voor de Heren van de Staten-Generaal en prins Maurits, die uitlegde waarom het voor de Bohemers nodig was om ter defensie de wapens op te nemen. De vertaler wilde hen waarschuwen voor het naderende gevaar voor de "ware religie en vrijheid". De Republiek had op dat moment wel een verdrag met Spanje gesloten, maar in de tussentijd sloop de vijand ongemerkt de naastgelegen gebieden in. Velen hadden zich in het verleden al in slaap laten sussen door de vijand, en de vertaler zei dit graag te willen voorkomen. De vijanden van Bohemen waren immers ook de vijanden van de Republiek.²⁵⁶ Het is echter geen openlijk steunverzoek aan de Staten-Generaal. De vertaler vraagt hen slechts de informatie goed in hen op te nemen en waakzaam te zijn.

Van een beschouwend stuk is het maar een kleine stap naar een beargumenteerde aansporing. In mijn selectie zit slechts één specifiek verzoek aan de Staten-Generaal uit 1629. Het is van een sympathisant van Frederik en/of zijn zaak die de Staten vroeg of ze na de belegering van Den Bosch geen verdrag met Spanje wilden sluiten zolang de Paltsgraaf zijn

---

²⁵³ Anoniem, *De redenen die de staten van Bohemen beweecht hebben den erts-hertoch Ferdinandus te verworpen* (Dordrecht 1619) 2-3.

²⁵⁴ Anoniem, *De redenen die de staten van Bohemen beweecht hebben*, 8.

²⁵⁵ Ibidem 33-36.

²⁵⁶ S. Weiss (red.), *Apologie ou declaration des raisons pour lesquelles les trois estats des royaume Boheme sub utraque ont esté contraints de prendre les armes pour leur defence & conseruation* (Leiden 1619) 3-7.

territorium niet terug zou krijgen. De schrijver vond dat de Palts de Republiek altijd gesteund had in de onafhankelijkheidsstrijd en dat men iets terug behoorde te doen. Daarnaast appelleerde hij aan het christelijk gevoel van de regenten. Als de Heren dit niet zouden doen, zouden vele gereformeerde kerken verloren gaan en onder het juk van de "antichrist" gebracht worden.²⁵⁷

De onderwerpen van de pamfletten zijn nogal divers, omdat iedere grote gebeurtenis wel aanleiding gaf tot reflectie. Zo kon de lezer uitleg krijgen over de houding van de Engelse vorst in het conflict, of over de vraag waarom de Zweedse koning de stad Maagdenburg niet kon redden.²⁵⁸ Soms was de oorlog echter ook aanleiding om over grotere institutionele vraagstukken de mening te ventileren. Kaspar Schoppe bracht onder zijn pseudoniem Hermann Conrad in 1620 een soort verkorte versie van zijn *Classicum belli sacri* uit 1619, dat veel oproer had veroorzaakt.²⁵⁹ Hij deed zich hierin voor als een hoogbejaarde ridder die zijn hele leven in oorlogen gevochten had, en nu op zijn sterfbed nog wat goede raad wilde geven aan machthebbers over hoe ze oorlog konden voorkomen.

Hij hekelt de prinsen die alleen uit eigenbelang en onnadenkendheid een heel rijk in bloedige oorlogen storten.²⁶⁰ Door deze onkunde hadden vele gebieden de prins uit hun staatsbestel gestoten.²⁶¹ Ze hadden verzuimd genoeg sensitiviteit te tonen voor de lokale belangen. In Duitsland waren het nu eerst de Bohemers die in opstand gekomen waren, maar als de vorst niet oppaste, was dit een infectie die zich razendsnel zou verspreiden. De vorst zou op de juiste momenten sterk moeten ingrijpen, waardoor hij uiteindelijk veel oorlogen zou voorkomen. Het koningschap was voor Schoppe de enige mogelijke vorm van rechtvaardige regering. De staten die dit niet hadden, vergeleek hij met Absalom die tegen

---

²⁵⁷ Anoniem, *Remonstrantie van wegghen den conick van Bohemen* (Leeuwarden 1629).

²⁵⁸ Zie: T. Scott, *Politijcke redenen waerom dat de koning van Engelandt alle handelingen soude nalaeten, maer oorlogh aenvaerden tegen den Spangiart* (Den Haag 1624); Anoniem, *Copie. korte ende waarachtighe aenwysinghe waeromme hare konincklijcke majesteyt van Sweden etc. de stadt Maaghdeburgh niet en hebbe konnen ontsetten* (Den Haag 1631).

²⁵⁹ Hermann Conrad was één van de vele pseudoniemen van de Duitse filoloog Kaspar Schoppe (1576-1649). Hij werd geboren in een Luthers gezin, maar bekeerde zich in 1598 tot het katholieke geloof. Door zijn felle aanvallen op zijn voormalige geloofsgenoten viel hij in de smaak bij de paus, en trad hij in 1607 in dienst bij de latere keizer Ferdinand. In zijn grote werk uit 1619 *classicum belli sacri* moedigde hij 12 katholieke vorsten actief aan om ketteren te bevrijden, wat leidde tot grote woede in heel niet-katholiek Europa. Zie: K. Jaitner, 'Schoppe, Kaspar', in H.G. Hockerts (red.), *Neue Deutsche Biographie* 23 (München 2007) 475-478.

²⁶⁰ K. Schoppe, *Den eygen sin, ende meyninghe vande oorlogen in Europa* (? 1620) 4-6.

²⁶¹ Dit gold niet helemaal voor de Nederlanden. Deze waren verleid, misleid en soms gedwongen door het huis van Nassau en aanverwante edelen, die uit hebzucht de rekeningen van hun koningen niet meer wilde betalen en zelf de macht wilde grijpen. Schoppe benadrukt nog eens dat het niets met religie of extra schattingen te maken had. Zie: Schoppe, *Den eygen sin, ende meyninghe* (? 1620) 10.

David in opstand komt.²⁶² Hij had een bedrieglijk schone buitenkant, maar deze leidde uiteindelijk slechts tot dood en verderf.

Dit was nog eens een extra provocatie van het adres van de Nederlandse regenten.²⁶³ Het lezen van zulke werken gaf een inzicht in het denken van de tegenstander en kon gebruikt worden ter versterking van het geloof in de eigen zaak en handelen. Dit werkje van Schoppe was een persoonlijke, en redelijk oprechte aanval het functioneren van staten. Wanneer propaganda echter in wordt gezet om bewust onwaarheden over de vijand te verspreiden, of op zijn minst waarheden zo te verdraaien dat zijn imago schade wordt toegebracht, zorgt het voor veel meer ophef. Het beste voorbeeld hiervan tijdens de Dertigjarige Oorlog waren de *prima, secunda en tertia secretissima instructio Gallo, Britanno, Batavo*. Vooral de eerste daarvan veroorzaakte de meeste ophef. In de Republiek zijn ze zowel in het Latijn als in het Nederlands meerdere keren herdrukt.²⁶⁴

Deze werkjes van een onbekende auteur deden zich voor als een geheim advies aan Frederik V uit Frankrijk, Engeland en Holland. Ze waren echter bedoeld om de Paltsvorst te demoraliseren. In de eerste werd hem werd het lot van Hannibal voorgespiegeld die vele veldslagen won, maar uiteindelijk toch zichzelf ten gronde bracht. Hij had niet genoeg middelen en geld om de vijand te verslaan. Hij was daarom afhankelijk van bondgenoten, maar hij zou nooit voldoende op hen kunnen rekenen. De auteur probeerde vooral tweedracht te zaaien tussen Frederik en Bethlen Gábor, door erop te wijzen dat een bondgenootschap met hem ook automatisch ook een verbintenis met de Turken betekende.²⁶⁵ Zijn argument zette hij kracht bij door enkele brieven van Gábor aan de Turken bij te voegen (de meeste daarvan worden overigens wel als authentiek beschouwd).²⁶⁶

Aangezien de meeste drukken van deze pamfletten in het Latijn waren, zal het over het algemeen niet echt aan het gemiddelde Nederlandse publiek besteed zijn geweest. Malcolm doet de suggestie dat de auteur met deze "instructio" toch enige twijfel wilde zaaien onder de bondgenoten van Frederik, ondanks dat het voor bijna iedereen aan protestantse zijde duidelijk zal zijn geweest dat het Habsburgse propaganda was. Onbewust zouden ze toch

---

²⁶² Ibidem 21-23.

²⁶³ Ik heb geen bewijs dat dit werkje van Schoppe ook werkelijk in een Noord-Nederlandse drukkerij is herdrukt, maar vanwege commotie die er om zijn vorige werk was en de vrij expliciet benoemde schuld van de Hollanders aan het voortduren van het conflict in Bohemen, ga ik er van uit dat men ook belangstelling had voor zijn nieuwe boekje.

²⁶⁴ N. Malcolm, *Reason of state*, 38-39.

²⁶⁵ Anoniem, *Verre-kijker ofte secrete Fransch-Engelsch-Hollandtsche instructie* (Antwerpen? 1620) 5-11.

²⁶⁶ Malcolm, *Reason of state*, 37.

beïnvloed kunnen worden door het schetsen van het kansloze van de situatie.²⁶⁷ De argumenten die hij gebruikte, waren namelijk niet helemaal uit de lucht gegrepen. Iedereen wist bijvoorbeeld ook wel dat bijeenbrengen van geld voor de legers een moeilijke kwestie was, en dat Frederik zijn positie niet gemakkelijk was. Het wordt moeilijker om mensen alleen met principiële argumenten te overtuigen geld in een zaak te stoppen, terwijl er geen reële verwachtingen op een goede afloop zijn.

Er zijn eindeloos veel manieren om mensen door middel van achtergrondinformatie te informeren en/of te beïnvloeden. Één van de vormen waarin dat ook kan is het schrijven van een geschiedkundig werk Grote gebeurtenissen geven vroeger of later altijd aanleiding tot geschiedschrijving. Als een conflict langdurig is, zoals de Dertigjarige Oorlog, kan dit al gebeuren voor de afloop ervan. Het eerste Nederlandse geschiedwerk werd geschreven door de Amsterdamse arts Barend Lampe. Samen met zijn vriend Nicolaes Wassenaer had hij als hobby geschiedschrijving. Dit leidde tot verschillende publicaties waaronder een trilogie die de Zweedse oorlogen tot dan toe beschreven.²⁶⁸

Het gaf de lezer een overzicht van alle belangwekkende daden die Gustaaf Adolf in Duitsland had verricht, en legde uit hoe de animositeit tussen Zweden en de keizer was ontstaan. Het was echter bovenal bedoeld om Zweedse koning de noodzakelijk geachte eer te bewijzen. Het eerste deel heeft een specifiek voorwoord aan de "christelijke lezer". Het getuigen van de activiteiten van Gustaaf, werd tegelijkertijd ook gezien als een bewijs van de genade van God. Het openingsgedicht vertelt dan ook:

Hy heeft nu lange tijt met veelderhande plaghen,
Met vaderlijcke tucht sijn kinderen geslagen,
Hy straecks het vreemde werc, sijn geessel laet hy staen,
En wil sijn weerde volc met goetheyt ondergaen,
Hy sent haer een te hulp, hy brengt syn knecht van 't noorden
Die druckt haer druckers weer, en stoort die haer verstoorden,
Hy comt haer weer te hulp, hy doet haer onderstant
En maeckt der vyants macht, en listichey ten schandt.

---

²⁶⁷ Ibidem 50-51.

²⁶⁸ H. Brugmans, 'Lampe (Barend) in P.C. Molhuysen, Fr. K.H. Kossmann en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 7* (Leiden 1927) 734.

Hy roept Gustaf Adolph den coninc vande Sweden
En laet hem op den nec van al sijn haters treden:²⁶⁹

Zijn boek zou tegenwoordig niet als een literair hoogstandje bestempeld worden. Het doet vaak sterk denken aan een krantenbericht. Ze zullen waarschijnlijk ook de zelfde bronnen gebruikt hebben. Alleen waar de kranten bijvoorbeeld een samenvatting van brieven gaven, publiceert Lampe deze in zijn geheel. De boeken hebben dezelfde detaillistische aard als de meeste informatieve pamfletten en krantenberichten. Zo kunnen we bijvoorbeeld lezen dat de koning 's ochtends vroeg de stad de stad Meckelenburg binnen was getrokken onder het trompetgeschal van trompetters die het lutherse lied "Een vaste burcht is onze God" speelden, en dat hij daar 's middags precies 124 predikanten, en evenzo veel schoolmeesters en andere kerkdienaars ontmoette.²⁷⁰ Deze mate van detail zorgde blijkbaar nog voor extra glans op de daden, in plaats van dat het afleidde van het grotere geheel. Bij de dood van Gustaaf schrijft Lampe dan ook dat nooit iemand, zelfs Hector niet, harder beweend was dan deze held.²⁷¹

§2 Lof en spot

De boeken van Lampe liggen al heel dicht aan tegen de vierde categorie. De enige generaal actief in de Dertigjarige Oorlog die in de Republiek als held beschouwd werd, was natuurlijk de Zweedse koning Gustaaf Adolf. Het aantal lofdichten is tot aan de Zweedse periode in de oorlog redelijk beperkt. In het pamflet *de Boheemsche victorien* met nieuws over de slag bij Wenen krijgt de Paltsgraaf een redelijk sober 14-regelig lofdicht, dat begint met: "De prince marcheert, en op zijn hoofd ghestelt, triumph-kransen, als overwinner in het velt."²⁷² Een hogere mate van extase over de persoon van Frederik werd hierin niet verwoord. Het was meer een algemeen bedankje van de schrijver van het pamflet aan iedereen die meegevochten had. Aangezien een aanzienlijk van de zeventiende eeuwse literatuur zingbaar was, is het goed mogelijk dat er ook vóór 1629 lofzangen over de diverse spelers uit de Dertigjarige Oorlog circuleerden.²⁷³ Als ze er waren, zal er echter weinig van bewaard zijn gebleven.

---

²⁶⁹ B. Lampe, *Sweedsche oorloghen* (1), 5-6.

²⁷⁰ B. Lampe, *Sweedsche oorloghen* (1,) 130.

²⁷¹ B. Lampe, *Het derde deel van de Sweedsche oorloghen*, 74-76.

²⁷² Anoniem, *Boheemsche victorien*, 11.

²⁷³ R. Harms, 'Thievery of literature. Consequences of the interaction between politics and commerce for the form and content of pamphlets' in F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders (eds.), *Pamphlets and politics in the Dutch republic* (Leiden 2011) 46-47.

Over Gustaaf Adolf is er daarentegen genoeg bewaard gebleven. Zijn daden inspireerden veelal tot een soort Homerische odes. Een verder onbekende Václav Clemens dichtte drie "boeken" vol over de Zweedse koning na diens dood.²⁷⁴ Als inleiding op zijn werk publiceerde hij een gedicht van Caspar Barleus en Johannes Westenburgh. Beide waren bekende Latijnse dichters in de Republiek. Dit is één van de weinige categorieën waarin ook Nederlandse auteurs bijdroegen aan de beeldvorming over de Dertigjarige oorlog. Het delen in vreugde is natuurlijk ook aantrekkelijker dan delen in het omgekeerde. De overwinningen in Duitsland vielen ook samen met de grote triomfen van stadhouder Frederik-Hendrik (1584-1647) die tussen 1629 en 1632 Den Bosch en Maastricht heroverde. Dit droeg wellicht bij aan het licht euforische en optimistische gevoel dat er uit de meeste lofdichten sprak.

De Amsterdamse zeeman Elias Herckmans (1596-1644) was één van de geïnspireerden.²⁷⁵ In 1624 had hij al een rederijkersstuk ter ere van prins Maurits geschreven.²⁷⁶ In 1631 voegde hij daar een lofdicht op de Zweedse koning aan toe, de *Sweedsche Zeeg-trompet*. In plaats van dat hij de muzen aanroept, doet hij hierin een oproep aan de nimfen van de Rijn om hun held toe te dansen. De "hamerslagen" van de koning maken vervolgens dat Fama het goede nieuws in Den Haag kwam bezorgen, en daar, volgens het gedicht, de mensen deed "krioelen van vreugde".

Hier komtse al te post, den slagh van Adolfs hamer,
Drijft Fama door de lucht, uyt haer metale kamer.
Den Hagschen vyver-bergh, en 't Beemer konincks hof
Krioelen vande vreughd', en enckel Hemelsch lof.

T'wijl gaet den Sweedschen leeuw, in 'topen velt verduuren,
Het aerts-gemijtert ments, in sijn gewijde muuren:
Haer partten die van ouds gegraven in den steen*,
Salhy haer dryven uyt, en met den Pfalts bevreen.²⁷⁷

* Moguntia ab antiquo nequam

Alhoewel het grootste gedeelte van het gedicht bombastische retoriek is, zitten er soms ook enige reflectieve elementen in. De dichter stelt bijvoorbeeld kort het nut van het voeren van

---

²⁷⁴ V. Clemens, *Excessus Augusti ad deos libri III sive heroi manes* (Leiden 1633).

²⁷⁵ J.A. Worp, 'Herckmans (Elias)' in P.C. Molhuysen, en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 3* (Leiden 1914) 579-580.

²⁷⁶ E. Herckmans, *Slach van Vlaenderen* (Amsterdam 1624).

²⁷⁷ E. Herckmans, *Sweedsche zeeg-trompet* (Amsterdam 1631) 9

een oorlog op eigen grondgebied aan de orde. Hij omschrijft het conflict als een "lang vergete schim, ontkarkerckt uyt de blad'ren..". Aan de ene kant was er een soort onvermijdelijkheid, omdat die schim er altijd heeft gehangen. Aan de andere kant verwijt hij de keizer echter dat hij door verkeerde keuzes dit niet in goede banen heeft geleid, en onnodig "den wegh des heyls voor Duytschland veyl ghemaect".

O lang-ghedreyghde vorst, wat helpt u kapp en kogel
Te hebben opgeset, by dien ondanckb'ren vogel,
Daer doch sijn kromme snabb dy na de lever pickt;
En al dijn mind're leen 't mergh uyt de schinkels lickt.²⁷⁸

Wat vreugd' sal 't dy te sien zijn vette kerrick-hoven?
En 't vruchtbaer acker-velt, met oorlogs-damp bestoven?
Dijn steden door de vlam tot stoff en puyn gesloopt;
En dy ten balling-vorst van land en keur ghestroopt?²⁷⁹

Waar Herckmans vooral blij is met de onverwachte zeges elf jaar na de val van Praag, klinkt er bij Vondel ook een sterk gevoel van zoete wraak door.²⁸⁰ Hij schreef na de slag bij Breitenfeld (Leipzig) het *Lyckoffer van Maeghdeburgh*. In mei 1631 was de stad Maagdenburg na een lang beleg eindelijk veroverd door generaal Tilly. Na de val stortten de Katholieke huurlingen die al maanden vele ontberingen hadden moeten doorstaan, zich op de stad en verwoestten deze compleet. Dankzij een grote brand kwam bijna de hele bevolking om. Dit had enorme verontwaardiging en afgrijzen in heel protestants Europa veroorzaakt.²⁸¹ Toen Gustaaf Adolf in september twee derde van het voorheen bijna onverslaanbare leger van de keizer neerschoot of gevangen nam, moet dit bij velen een gevoel van genoegdoening gegeven hebben. Het benoemen van de doden bij Leipzig als een offergave voor de mensen van Maagdenburg moet dan ook heel herkenbaar zijn geweest voor lezers in de Republiek. Ook Vondel benoemt echter wel het onverwachtse van de overwinning;

---

²⁷⁸ Hier wordt een verwijzing gemaakt naar de Griekse god Prometheus die als straf voor het helpen van de mensheid door Zeus aan een rotswand geketend was. Iedere dag pikte een enorme roofvogel van zijn lever die als straf iedere nacht weer aangroeide. Na bemiddeling van de held Herakles werd hij uiteindelijk vrijgelaten en op aarde als een verlosser vereerd. Zie: R. Graves, *Griekse mythen* (Houten 1993) 141-143, 489.

²⁷⁹ Herckmans, *Sweedsche zeeg-trompet*, 5.

²⁸⁰ Joost van den Vondel (1587-1679) was Nederlands bekendste dichtende kousenhandelaar. Zie: P. Leendertsz jr., 'Vondel (Joost van den)', P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 4* (Leiden 1918) 1397-1409.

²⁸¹ Parker, *The thirty years' war*, 112.

Hoe luttel dacht hy [Tilly?] doen, in't spel der pijpen,
Dat Meyburghs saed, in Leypzighs klay, sou rijpen:
En al sijn vee gemest op dese stal,
Door Laplands bijl, most schaffen vleesch te hal.²⁸²

Omdat oorlogshandelingen over het algemeen een zero-sum game zijn, betekent een held eer bewijzen, vaak ook het beschimpen van de tegenstander. In mijn selectie zitten enkele pamfletten die duidelijk alleen met spottende bedoelingen geschreven zijn. In het gedicht *Den betaelden adelaer* schrijft een onbekende dichter over Gustaaf die het vetgemeste lijf van Augustus (Ferdinand II) uit zijn nest komt zetten. Uit de tekst blijken ook wat nationalistische gevoelens. De auteur verwijst naar Tacitus en de onafhankelijkheidstrijd van de Germaanse volken tegen de Romeinen. Hij verwacht dat "Gustavus" (de naam is een anagram van Augustus) met hulp van "eygen Duytsche volcken" de adelaar wel ten val zal brengen en het land terug zal geven aan zijn rechtmatige eigenaars.²⁸³

Het pamflet *Der Duydschen verlossinghe* begint met de spottende vragen:

Waer is nu Ian Ser Claes, graef van Tilly genaemt,
Ferdinandus van oostenrijck krijghs-overst wyt-befaemt?
Waer is sijn Heyres kracht, gheweld en groot vermoghen?
Waer is sijn hoogh-moed trots, waer sijn vermeten stout
Met al sijn dreyghen fel te spaern jongh noch oudt
Die na sijn meesters in g'loof en vryheyd t'samen,
Met affstand haers besits niet wilden sich bequamen?
Waer is den dwingh-land streng, die voor sijn meester wreed
Wt-voerde vast sijn acht met moed' en bloede heet?²⁸⁴

Het triomfantelijke antwoord luidde:

'T keurvorstlijck Saxen land²⁸⁵ sal daer af tuyghnis geven.

---

²⁸² Vondel, *Lyckoffer van Maeghdeburgh*, 7.

²⁸³ Anoniem, *Den betaelden adelaer* (Amsterdam 1631).

²⁸⁴ Anoniem, *Den Duydschen verlossinghe* (? 1631) [A2^r].

'T liep eerst al voor de wind, te recht hy²⁸⁶ segghen mocht
Ick quam, ick sagh, ick wan, hy²⁸⁷ kreegh al wat hy socht,²⁸⁸

Populair was ook om de gebeurtenissen in een Europese context te plaatsen. Het pamflet de *Paeps- en- Geuse Krijghraedt* combineert de overwinning van de vloot van de republiek op het Slaak²⁸⁹ met de overwinning van Gustaaf bij Leipzig, en laat de hoofdrolspelers in een soort toneelstuk met elkaar converseren.²⁹⁰ Vondel voegde aan zijn *Lyckoffer* ook een gedicht over de slag op het Slaak toe.²⁹¹ In elkaars aanwezigheid kregen beide gebeurtenissen zo extra glans. Ook Johannes Pontanus had gedichten bijeenverzameld over alle mensen in Europa die er maar enigszins toededen.²⁹² Deze waren oorspronkelijk in het Latijn geschreven, maar in het licht van de gebeurtenissen in 1631 liet men ze voor het brede publiek vertalen. De beledigende stukken aan bijvoorbeeld het adres van Ferdinand zullen met instemming gelezen zijn. De voornaamste kritiek van Pontanus was dat hij lui was, en anderen het vuile werk liet opknappen.

Terwijl so blyf ik thuys om mijnen God te smeken,
Dat hy my gunstigh zy om my aen hen te wreken.
Dus ligh ik hier en daer in die of dese kerk,
Voor die of desen Sant in mijn devotigh werk.
Ik heb meer strijden ook dan Karel oyt gestreden,
En mijnen vyant meer dan Karel oyt vertreden,
K' geef tot den oorlogh last, en draeg geen oorlogspack,
En voer een swaren krijgh, en ligh om mijn gemack.²⁹³

---

²⁸⁵ Tilly was Saksen binnengedrongen om zijn troepen te kunnen voeden, ondanks dat hem dit verboden was door de keurvorst Johan Georg II, waarop hij direct een verbond sloot met de Zweedse koning. Hierop volgde op het grondgebied van Saksen de slag bij Breitenfeld. Zie: Parker, *The thirty years'war*, 113.

²⁸⁶ Gustaaf Adolf.

²⁸⁷ Tilly.

²⁸⁸ Anoniem, *Den Duydschen verlossinghe* (? 1631) [A3^v].

²⁸⁹ De slag op het Slaak vond een paar dagen voor de slag bij Breitenfeld plaats. De landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden Isabella had een vloot bijeengebracht om een deel van Zeeland weer te heroveren, zodat ze de ingang van de Schelde weer in handen zouden krijgen. Ze werden echter verpletterend verslagen, en er bleef bijna niets meer van haar vloot over.

²⁹⁰ Anoniem, *Paeps- en- Geuse Krijghraedt* (? 1632).

²⁹¹ Vondel, *Lyckoffer van Maeghdeburgh*, 11.

²⁹² Johannes Isacius Pontanus (1571-1639) was een professor in de fysica en mathesis in Harderwijk. Hij legde zich het grootste gedeelte van zijn toe op het schrijven van geschiedeniswerken. Zie: S.P. Haak, 'Pontanus (Johannes Isacius of Johan Isaakszoon)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 1* (Leiden 1911) 1417-1418.

²⁹³ J.I. Pontanus, *Toneel van Europa* (Harderwijk 1631) 3.

Het honen van de tegenstander was natuurlijk geen exclusieve Noord-Nederlandse bezigheid. In mijn selectie zit één (vermoedelijk Zuid-Nederlands) pamflet uit 1621 dat de spot drijft met de Paltsgraaf Frederik die vorst was zonder troon, en de calvinistische stier die alleen gekweld kan loeien, luisterend naar het gezang van de Roomse adelaar.²⁹⁴ Het is niet bekend of veel van dit soort werkjes ook werkelijk in de Republiek gepubliceerd werden, en daar ophef veroorzaakten.

Eerbewijzen werden ook zeker niet alleen bij overwinningen gegeven. De dood van de zoon van Frederik V, die verdronken was, werd landelijk nieuws. In gedichten en liederen werd de jongen herdacht.²⁹⁵ De Friese predikant Rudolphus Meijer²⁹⁶ bundelde verschillende van deze werkjes. Hij bood ze aan de moeder van de jongen, Elizabeth Stuart, aan.²⁹⁷ Men hoefde niet perse beroemd te zijn om publiekelijk geëerd te worden. Het idee van heldendom was niet aan grenzen gebonden. Zo schreef de lijfarts²⁹⁸ van de hertog Johan Christiaan van Brieg bijvoorbeeld enkele korte gedichtjes om de gevallen mannen tijdens de opstand in Praag te herdenken.²⁹⁹

Ook het nieuws van kleinere heldendaden werden af en toe onder de aandacht van het Nederlandse publiek gebracht. De eerder genoemde Nicolaes Wassenaer schreef in 1623 een stuk over de heldendaden van een vrouw genaamd Catherina Herpin.³⁰⁰ Zij was de vrouw van een rentmeester van Frederik V. Haar man, Christoffel, raakte verlamd bij een inval van de keizerlijke troepen op één van de landgoederen van Frederik. Nadat de vijandelijke troepen zich al drie dagen tegoed hadden gedaan aan de gevonden dranken en spijsen, wilden de soldaten er met de kostbaarheden vandoor gaan. Christoffel wilde dit verhinderen, maar de soldaten namen hem in een houdgreep, en zetten een zilveren beker met gif aan zijn mond die hem acuut ter aarde neer deed storten. In plaats van meteen weg te vluchten, redde Catherina haar man het leven door hem op haar schouders te gooien, en met haar jonge dochttertjes aan

---

²⁹⁴ Anoniem, *Comes palatinus palans sine comite* (? 1621).

²⁹⁵ Zie KB collectie 1056 F1 [89], 'Treur-liedt over den doot van den jongen coningh van Bohemen, in 't Y verdroncken den 17. Januarii 1629'.

²⁹⁶ G.A. Wumkes, 'Meijer (Rudolphus)' in P.C. Molhuysen en Fr. K.H. Kossmann (red.), *NNBW deel 9* (Leiden 1933) 671.

²⁹⁷ R. Meijer, *Mortis violentia, ofte doodts-ghewelt* (Den Haag 1631).

²⁹⁸ R. Seidel, *Späthumanismus in Schlesien* (Berlijn 1994) 365.

²⁹⁹ A. Varposco, *Piis manibus primorum regni Bohemiae, à Ferdinando II* (? 1623).

³⁰⁰ Nicolaes van Wassenaer (1570-1629) was een Amsterdams geneesheer en geschiedschrijver. Zie: A.J. van der Aa (red.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 20* (Haarlem 1887) 56-57.

de hand naar de Rijn te vluchten, alwaar ze geholpen door een visser aan de vijand konden ontkomen.³⁰¹

Daar hield hun ellende echter niet op. De kinderen waren hongerig en huilden onophoudelijk. Ze was daarom genoodzaakt om haar man en kinderen naar de meest dichtbij gelegen stad te dragen. Daar kregen ze een maaltijd aangeboden, maar het noodlot sloeg opnieuw toe. De verzwakte kinderen stierven een uur na elkander. Haar man was echter nog steeds verlamd. Haar nieuwe levensdoel werd vervolgen een geneesmiddel voor haar man vinden. Wassenaer schatte dat ze in totaal 430 Nederlandse mijlen³⁰² haar man op haar rug had gedragen van dokter naar dokter, voordat haar man uiteindelijk stierf (waarschijnlijk aan één van de geneesmiddelen).³⁰³ Dit verhaal ging niet alleen over de daadkracht van één vrouw, het gaf de lezer ook een morele les. Dit was een ultiem voorbeeld van christelijke liefde. De auteur hoopte dat wanneer mensen zulke pelgrims tegenkwamen, ze deze net zo hartelijk zouden ontvangen als Christoffel en Catharina in vele christelijke gemeentes waren ontvangen. Heldendom was dus ook een spiegel voor de eigen ziel.

§3 Tekens van de sterren en van God

Het lezen van nieuws helpt om de wereld te ordenen. Wanneer je genoeg informatie hebt, worden gebeurtenissen ook steeds meer voorspelbaar, omdat ze in een bepaald patroon passen. Een populair hulpmiddel in het trachten te ontrafelen van de toekomst was in de vroegmoderne tijd de astrologie. In de middeleeuwen werd ze onder de invloed van de islam een geaccepteerde tak van wetenschap, alhoewel ze zeker tot de veertiende eeuw mede dankzij de kerk nog vaak als bijgelovige onzin bestempeld was.³⁰⁴ Een populaire astroloog in de zeventiende eeuw was de Italiaanse wiskundige Antonius Maginus. Hij en zijn volgelingen gaven veelvuldig stukken uit die door heel Europa gepubliceerd werden. Deze pamfletten gaven niet specifiek informatie over Duitsland, maar over de situatie in geheel Europa.

In goede astrologische traditie was de voorspelling voor Duitsland van 1622 niet al te specifiek. De Duitsers werd voorgehouden dat ze eendrachtig moesten zijn, als ze ooit onder het juk van de oorlog uit wilden komen. Een goede tijd daarvoor was in juli, wanneer de zon

---

³⁰¹ N. Wassenaer, *Memorable ofte wonderlijcke, onghehoorde, noyt desghelijcke ghelesen, of ghesiene acte van liefde* (Amsterdam 1623) 1-2.

³⁰² Een Nederlandse mijl was gewoonlijk tussen de 5 en 6 kilometer.

³⁰³ Wassenaer, *Memorable ofte wonderlijcke, onghehoorde, noyt desghelijcke ghelesen, of ghesiene acte van liefde*, 2-6.

³⁰⁴ O. Pedersen, 'Astronomy' in D.C. Lindberg (ed.), *Science in the middle ages* (Chicago 1978) 304-306.

niet meer in kreeft stond. Hierdoor zou iedereen in de buurt van Bohemen die in een leeuw op zijn schild droeg grote voorspoed in veldslagen tegemoet kunnen zien.³⁰⁵ Wanneer een berekening gunstig uitkwam, kon het voor een vorst een handig propagandamiddel zijn. Het gebeurde nog al eens dat vorsten bekende wetenschappers opdroegen om astrologische kaarten voor hen te maken.³⁰⁶ Velen hadden een hofastronoom in dienst. Zo zit er in mijn selectie ook een profetie van een doctor in dienst van de graaf van Oldenburg. Deze durfde het aan om een Europese voorspelling voor vier jaar te geven.³⁰⁷

Dit betekent niet dat er geen enkele twijfel was over de interpretatie van hemeltekens. In een reclamepamflet voor de *Italiaenschen whaersegher* wordt een situatie geschetst van een man die achter in een wagen op een krant zit, en daar op het boekje stuit. Hij begon er in te lezen en raakt zo geboeid dat horen en zien hem verging. Hij werd vervolgens door een man van zijn krat getrokken, en gewaarschuwd voor de verderfelijke van het boekje. Verschrikt gooide hij het weg, maar wordt toch weer nieuwsgierig en besluit het nog eens grondig te onderzoeken. Hij kwam tot de conclusie dat er soms heel leugenachtige dingen in stonden, maar ook zo levendig beschreven dingen die "scheenen de waerheyt ghelijck te sijn". De auteur geeft vervolgens een opsomming van de waarheden en leugens. Wanneer hij bij zijn plaats van bestemming aankomt, zag hij mensen lopen met goedgevulde bierbuiken, en dacht hij "ze hebben geen benul van wat er in het rijk van de keizer afspeelt". Door het lezen van het boekje was zijn leven zeer verrijkt, en onder het eten van zijn haring kwam warempel een bericht binnen dat in overeenstemming met de voorspelling was.³⁰⁸

Dit pamflet laat zien dat er best wel wat weerstand was tegen de astrologie. Er spreekt echter ook een grote nieuwsgierigheid uit. De auteur lijkt te suggereren dat sociale status samenhangt met het bezit van informatie. Hij kijkt namelijk enigszins neerbuigend op neer op de mensen die rustig hun eigen gang gingen, en zich niet bewust waren van wat er speelde in de rest van de wereld. Hij had er natuurlijk een economisch belang bij om dit zo te stellen, omdat hij ze informatie te bieden had, maar hij leek het als vanzelfsprekend te beschouwen dat het voor iedereen belangrijk was om zoveel mogelijk kennis te vergaren. Het grote publiek werd echter pas echt enthousiast wanneer er astronomische fenomenen die voor iedereen zichtbaar waren, aan de hemel verschenen.

---

³⁰⁵ A. Maginus, *Den Italiaenschen whaersegher* (Bologna 1622) [B2^v en B6^{f en v}].

³⁰⁶ P.M. Taylor, *Munitions of the mind: a history of propaganda from the ancient world to the present day* (Manchester 2003) 111.

³⁰⁷ J. Vinck, *Seeckere profetie beschreven door den seer wysen ende wel gheleerden doctor Iohannes Vinck* (Groningen 1624).

³⁰⁸ Anoniem, *Optocht der princen, alles voorseyt inden Italiaenschen waersegger* (? 1622).

Het bekendste voorbeeld daarvan tijdens de Dertigjarige Oorlog is de komeet uit 1618. Door heel Europa werd er geschreven over dit fenomeen en de consequenties ervan. Sommige protestanten interpreteerden het als een teken dat Frederik de keizer zou verslaan, waardoor uiteindelijk het pad geëffend zou worden voor de wederkomst van Christus op aarde.³⁰⁹ Ook in de Republiek werd er volop gespeculeerd. Zelfs toekomstig respectabele staatsmannen als Jacob Cats³¹⁰ waagden zich aan een interpretatie. De bekendste ster uit de bijbel had immers de wereld veranderd, en het was dus verleidelijk te denken dat dit opnieuw zou kunnen gebeuren. Hierbij vraagt hij zich ook af wat voor invloed dit op Bohemen zou kunnen hebben.³¹¹

Cats betracht wel enige voorzichtigheid, en waarschuwt tegen al te enthousiaste uitleggings van hemeltekens. Waarzeggers moeten niet vertrouwd worden, omdat zij het alleen voor eigen gewin doen en niet voor het algemeen belang. Zo'n overduidelijk hemelteken, als de verschenen komeet, kon geen toeval zijn, en moest dus wel een diepere betekenis hebben. Hij memoreerde dat er bij alle "oude schrijvers" te lezen was, dat een dergelijk teken altijd zware tijden voorspelt.³¹² Dit kon eschatologisch uitgelegd worden, of iets minder drastisch als gewoon een straf van God voor de zonden. Bij de komeet van 1577 was er zeker in Lutherse kringen nog een wijdverbreid geloof dat het vallen van stukken uit de hemel als een zeker teken van het spoedig ten einde komen van de wereld betekende.³¹³

Barnes merkt echter op dat ten tijde van de komeet 1618 het geloof in het einde der tijden een stuk was afgenomen. Hij ziet de verklaring hiervoor in het feit dat in de 16e eeuw het vestigen van het geloof nog heel belangrijk was. Daarvoor konden predikanten visoenen van het einde der tijden erg goed gebruiken. In de zeventiende eeuw was het geloof redelijk geïnstitutionaliseerd, en werden hun gemeenteleden opeens geconfronteerd met de heel reële gevolgen van oorlog. Hun taak was vervolgens hun gemeenschap bij te staan tijdens hele wereldse problemen, en ze op het juiste christelijke pad zien te houden. In situaties waarin het

---

³⁰⁹ V. Urbánek, 'The comet of 1618: eschatological expectations and political prognostications during the Bohemian revolt' in J.R. Christianson et. al. (eds.), *Tycho Brahe and Prague: crossroads of European science* (Schesslitz 2002) 187.

³¹⁰ Jacob Cats (1577-1660) was een Zeeuwse advocaat en dichter. In 1629 werd hij eerst waarnemend en in 1636 officieel raadpensionaris van Holland. Zie: J. Prinsen, 'Cats (Jacob)' in P.C. Molhuysen, Fr. K.H. Kossmann en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 6* (Leiden 1924) 279-285.

³¹¹ J. Cats, *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre* (Middelburg? 1619) [A2^v-A3^r-A4^r].

³¹² Cats, *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre*, [A3^v-A4^r].

³¹³ R.B. Barnes, *Prophecy and gnosis: apocalypticism in the wake of the Lutheran reformation* (Stanford 1988) 170.

alledaagse al zwaar genoeg is, zit men meer om praktische hulp verlegen dan om waarschuwingen over het einde der tijden.³¹⁴

Theibault is het hier niet helemaal mee eens. In zijn onderzoek naar Lutherse predikanten tijdens de oorlog stelt hij vast dat tekens zoals de komeet nog op grote schaal gebruikt werden om de wil van God uit te leggen.³¹⁵ In mijn selectie zie je dit bijvoorbeeld terug in de herdruk van een profetie van de Duitser Johannes Carion die hofastronoom was aan het hof van de keurvorst van Brandenburg. Hij was ook een bekende van Luther en Melancthon.³¹⁶ Ten tijde van de Dertigjarige Oorlog was hij inmiddels bijna een eeuw dood. Zijn voorspellingen werden echter opnieuw naar boven gehaald, omdat ze het conflict leken te hebben voorspeld.³¹⁷

Men hoefde niet perse overleden te zijn, om serieus genomen te worden als voorspeller. Het was natuurlijk wel makkelijker om je gelijk te bewijzen als je een oude profetie op de eigen tijd toe kon passen. Niet alle profetieën waren ook gestoeld op een interpretatie van de sterren. Men hechtte ook zeer veel geloof aan voorspellende dromen. Bijzonder populair waren de voorspellingen van de uit Bohemen verdreven predikant Postilion. Hij zag zijn droom, als één van de visioenen die Johannes had gehad, en probeerde mensen nog waarschuwingen te geven hoe ze strijd van het einde der tijden konden overleven.³¹⁸ Deze eschatologische verklaringen moeten dus nog heel geliefd zijn geweest. MacCulloch suggereert dat juist protestanten zeer gevoelig voor zulke tekens waren, omdat zij het geloof in heiligen hadden afgezworen. Zij zochten dus naar directere manieren waarop God ingreep in de wereld, zoals natuurrampen of persoonlijke dromen. Hij ziet het geloof in het snel op handen zijnde van het einde der tijden pas aan het einde van de zeventiende eeuw tijdelijk afnemen.³¹⁹

Theibault is hierin dezelfde mening als MacCulloch toegedaan, en stelt vast dat lutherse predikanten tijdens de oorlog steeds meer teruggrepen op oudtestamentische profeten in plaats van op de openbaringen. Zoals profeten als Jeremia, Amos en Micha naar het volk van Israel waren gezonden om hen te waarschuwen voor hun zonden, zo trachtten deze predikanten hetzelfde te doen. Aan de hand van nieuwsberichten konden ze nu ook vrij direct uitleggen hoe God de mensheid strafte. Zo'n directe relatie tussen oorzaak en gevolg, zal een

---

³¹⁴ Barnes, *Prophecy and gnosis* (Stanford 1988) 248-258.

³¹⁵ J. Theibault, 'Jeremiah in the villages: prophecy, preaching, pamphlets and penance in the Thirty years'war' in *Central European History* 27.4 (1994) 443-444.

³¹⁶ J. Schultze, 'Carion, Johannes' in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie* 3 (Berlijn 1957) 138-139.

³¹⁷ Anoniem, *Prophecye Joannes Carionis* (Amsterdam 1621)

³¹⁸ Postilion, *Alarbasuyn* (? 1624)

³¹⁹ MacCulloch, *Reformatie*, 556.

diepere indruk gemaakt hebben op mensen dan een voorspelling over het einde der tijden, waarvan niemand weet hoe die er precies uitziet.³²⁰ Het voordeel van straf is natuurlijk ook dat er katharsis mogelijk is. Dit ziet men bijvoorbeeld terug in de rede die de Heidelbergse professor David Paraeus uitspreekt na de nieuwe fortificatie van de stad in 1621. Hij voorspelde daarin dat God de Palts wederom zou verheffen, wanneer "de nieuwe wijnoogst gerijpt zou zijn".³²¹

De scheidslijn tussen religieuze voorspellingen en religieuze beschouwingen is vaak niet zo groot. Daarmee wordt de afbakening tussen mijn vijfde en zesde categorie soms enigszins arbitrair. Ewout Teellinck verkondigde met evenveel verve de Apocalyps als iemand als Postilion. Omdat Teellinck echter tot deze conclusie komt door middel van een interpretatie van nieuwsberichten in plaats van via dromen, reken ik zijn pamfletten tot de laatste categorie (zie hst. 2). Het traktaat een "christelyck gesprek over het Boëmsche wesen" waarschuwde de gereformeerde lezer om te allen tijde klaar te zijn voor het einde. Er waren namelijk profetieën dat het in hun eeuw wel eens zo ver zou kunnen zijn.³²² Teellinck zag een vergelijking met de situatie in Duitsland en openbaringen 19 vers 19 dat spreekt over de vele koningen en het legers die zich om het beest verzameld hadden. In Duitsland waren er natuurlijk vele betrokken oorlogspartijen, dus vroeg hij zich af of dat één van de tekenen was.³²³ Dit pamflet was echter voor de val van Praag geschreven. In 1622 concludeert hij dan ook hardop dat de Antichrist definitief op aarde was neergestreken. Hij gaf vervolgens een volledige uitleg van openbaringen 12 t/m 20 in analogie met de tegenwoordige tijd. Hij sprak daarbij ook de verwachting uit dat het de Paltsgraaf zou zijn die hen in de strijd tegen het beest zou leiden.

Wel keyser, Spanjaert, paus wat spuw't ghy wt u kaecken,
Drie vorsten, die met macht te streyden hun opmaecken?
Siet doch Fredrick den heldt, die met sijn Engh'len haeft,
U moedich trots neervelt, en maectt u 't saem verbaest.³²⁴

---

³²⁰ Theibault, 'Jeremiah in the villages' in *Central European History* 27.4 (1994) 446-450.

³²¹ Het pamflet is in 1623 na de val van Heidelberg gedrukt. De auteur is dus genoodzaakt te concluderen dat de wijn nog niet rijp was. Hij had er echter een rotsvast vertrouwen in dat God hen zou helpen de profetie waar te maken. Zie : Anoniem, *Een prophetie ofte voorsegginghe ghemaectt opte nieuwe fortificatie van Heydelbergh anno 1621 den 24. april* (Utrecht 1623).

³²² E. Teellinck, *Christelyck gesprek over het Boëmsche wesen ende d'oorloge daer ontrent ontstaende* (Amsterdam 1620) 12.

³²³ Teellinck, *Christelyck gesprek over het Boëmsche wesen* 6.

³²⁴ E. Teellinck, *Basuyne des heyligen oorloogs* (Amsterdam 1622).

Het werk van Teellinck was echter geen gemakkelijke literatuur. De lezer werd middels talrijke verwijzingen naar Bijbelpassages uitgenodigd om zelf de Bijbel er bij te pakken, en zo een eigen studie te verrichten. Gelukkig kon men als men twijfels had over deze eschatologische kwesties ook nog terecht bij andere schrijvers. De Slesische edelman Johan Liptitz schreef een *apocalijptische oordeel*. Hij was er echter nog niet zeker van hoe hij de situatie in Bohemen moest vertalen naar de Apocalyps.³²⁵ Mensen kochten dit pamflet waarschijnlijk ook vooral, omdat hij een ooggetuige was van de situatie in Praag na de val van de stad. Als men meer morele richtlijnen zocht, kon men beter een pamflet van J.B. Avontroot kopen. Hij had precies uitgerekend dat de volledige macht van het beest al gebroken was, en dat het nu aan de mensheid was om een kant te kiezen in de eindstrijd. Hij deed in het bijzonder een beroep op de prinsen om een verstandige keuze te maken.³²⁶

Er werden ook pamfletten uitgegeven speciaal voor het calvinistisch publiek die niet ter waarschuwing, maar slechts tot troost bedoeld waren. De Arminiaanse predikant Henricus Slatius³²⁷ bundelde in 1620 (voor de val van Praag) nieuwtjes uit heel Europa die tot vreugde zouden kunnen stemmen. Hij meldde bijvoorbeeld dat het in Bohemen voor de wind ging, en dat gemeld werd dat de graaf van Bucqoy³²⁸ 12.000 man verloren zou hebben. Erg betrouwbaar waren zijn mededelingen echter niet. Zo meldde hij ook het gerucht dat de keizer dood zou zijn.³²⁹ Ook Teellinck probeerde na de inname van Praag de mensen wat gerust te stellen, door te zeggen dat de mens niets weet en slechts een schaduw op aarde is. Men moest daarom niet aan de macht van God twijfelen, en er op vertrouwen dat alles wat er gebeurde in zijn grote plan paste.³³⁰

Niet alle pamfletten die voor een christelijk publiek geschreven waren, waren ook bedoeld om daar morele lessen uit te trekken. Velen werden slechts geschreven om mensen op de hoogte houden van de "verschrikkelijke" dingen die er in de rest van Europa gebeurden. Een grote schok in 1619 was de publicatie van Schoppe. In diverse pamfletten kreeg men een samenvatting van de inhoud, en de uitleg daarbij, dat zijn werk geschreven was met de

---

³²⁵ J. Liptitz, *Apocalijptische oordeel* (Den Haag 1621).

³²⁶ J.B. Avontroot, *Christelyck onderricht aen alle coningen en princen des Roomschen gebieds* (Amsterdam 1621).

³²⁷ Henricus Slatius (1585-1623) was één van de mannen die een aanslag op het leven van prins Maurits had beraamd. Hiervoor is hij in 1623 onthoofd. Zie: A. Th. van Deursen, *Slatius, Henricus*, 345-346.

³²⁸ Charles Bonaventure de Longueval, graaf van Buquoy (1571-1621) is zijn hele leven militair in dienst van de Habsburgers geweest. Hij gehoorzaamt in 1618 aan de oproep van keizer Matthias om het bevel over de keizerlijke troepen op zich te nemen. Zie: F. H. Schubert, 'Bucquoy, Karl Bonaventura Graf von' in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie* 2 (München 1955) 712.

³²⁹ H. Slatius, *Amsterdamsche nouvelles* (Amsterdam 1620).

³³⁰ E. Teellinck, *Een hardt bode brengende quade tydinge uyt Boëme* (Amsterdam 1621) 10-11.

bedoeling om het hele christenrijk "in vyer ende bloedt" te storten.³³¹ Hij werd ook direct verbonden aan de Jezuiten, die altijd gewillige boemannen waren. De Nederlandse predikant Jacob Outhovius³³² schreef bijvoorbeeld op verzoek van een uitgever een klein geschiedeniswerkje over de misdadige geschiedenis der Jezuiten, zodat men hun handelingen beter zou begrijpen en herkennen.³³³ Er was dus een zeer divers aanbod om mensen, die om verschillende redenen geïnteresseerd waren in de verwickelingen in Duitsland, op de hoogte te houden. De lezer werd de mogelijkheid geboden om de politieke en juridische achtergronden van het conflict beter te begrijpen. Men kon delen in de emoties van vreugde over behaalde overwinningen of het afgrijzen over handelingen van de vijand, en in allerlei vormen uitleg krijgen over goddelijke interventies die samenhangen met de gebeurtenissen in de oorlog. Dit zorgde voor een zeer gevarieerd publiek debat.

---

³³¹ Anoniem, *Des duyvels alarm-slag* (Leiden 1619).

³³² Jacob van Oudenhoven (?-1690) was een geboren katholiek, maar bekeerde op vrij jonge leeftijd en ging theologie studeren in Leiden. Zie: N. Japikse, 'Oudenhoven (Jacob van)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *NNBW deel 2* (Leiden 1912) 1042-1046.

³³³ J. Outhovius, *Historisch verhael der beginsel, voortganck, moordadichheit, leere ende grouwelijckheden der Jesuyten* (Den Haag 1622).

Conclusie

Dit onderzoek heeft gekeken naar de belangstelling voor berichtgeving over het eerste deel van de Dertigjarige oorlog, en invloed die dit heeft gehad op het publieke debat in de Republiek. Alhoewel enkele streng gelovige christenen, zoals Willem Teellinck, vonden dat de bringers van nieuws zichzelf gelijk Efraïm slechts weidden met de verkeerde wind en zo dagelijks leugens en verwoesting brachten, vonden hun berichten toch in vele vormen bij een gevarieerd publiek gretig aftrek.³³⁴ Het begin van de Dertigjarige Oorlog viel wat betreft de mogelijkheden om een groot publiek te bereiken in een zeer gunstige periode. Aan het begin van de zeventiende eeuw waren de nieuwsnetwerken zodanig ver ontwikkeld dat (buiten extreme (weers)omstandigheden gerekend) men ook verzekerd kon zijn van een regelmatige instroom van post die over langere afstanden vervoerd moest worden.

Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat het grote publiek het verloop van de oorlog niet alleen meer in incidentele pamfletten, nieuwsprenten en liederen kon volgen, maar ook het laatste nieuws wekelijks kon lezen in gedrukte kranten. Mijn selectie van pamfletten en kranten toont dat over het gehele land uitgevers een brede variëteit aan informatie over de Dertigjarige Oorlog aanboden. Het materiaal is grofweg in tweeën te verdelen. Één deel tracht de realiteit te beschrijven, het andere deel gebruikt deze om de lezer een specifieke, intentionele boodschap mee te geven, die kon helpen om de gebeurtenissen in een historische context te plaatsen, of juist een aantal handvatten voor de toekomst te geven. Ook lieten ze de lezer delen in de emoties die er heersten in de getroffen oorlogsgebieden. De aard van deze gebeurtenissen bood vaak tegelijkertijd ook reflectie op de eigen situatie. De moorden in de Valtellina zullen bijvoorbeeld voor velen mensen in de Republiek geen spookbeeld uit verre oorden zijn geweest, met een vijandig katholiek leger altijd dicht bij de grenzen.

Het conflict begon vanuit de angst van protestantse edelen om hun politieke rechten te verliezen vanwege hun geloof. De eerste berichtgeving in pamfletten focust dan ook op de beschrijving van de strijd tegen een onrechtvaardige, katholieke onderdrukker. Ze is gericht op een protestants publiek dat nieuwsgierig is naar hoe het hun geestesverwanten in Bohemen verging. Het was voor hen gemakkelijk om zich in te leven in deze situatie, aangezien deze duidelijke parallellen vertoonde met hun eigen opstand tegen de Habsburgers 50 jaar eerder. Speciale aandacht was er voor de verbanning van de jezuiëten die in de protestantse

---

³³⁴ Teellinck, *Geestelijke couranten*, [A3^v] verwijst naar Hos. 12:2 (op <http://www.statenvertaling.net/bijbel/hosea/12.html>). Het bijbelboek Hosea speelt zich af in de 8ste eeuw voor Christus waarin het koninkrijk Israël in Assyrische ballingschap terecht kwam. De stam Efraïm staat symbool voor het verval, omdat zij zich al lang van de Heer hadden afgekeerd, en hun blik op het oosten hadden gericht.

propaganda werden neergezet als het geheime wapen van de paus om de gehele wereld weer onder de hoede van de moederkerk te brengen.

Om snel op de hoogte te blijven van de ontwikkelingen in de oorlog, kon men het beste een krant kopen. Alhoewel het nieuws zeker niet altijd betrouwbaar was, en geruchten makkelijk als waarheid gedrukt werden, kreeg men wekelijks een samenvatting van de belangrijkste politieke en militaire bewegingen. Deze kranten waren waarschijnlijk alleen voor de hogere lagen van de bevolking toegankelijk. In de eerste plaats werd er namelijk een drempel opgeworpen door de kosten. Abonnementsgeld van enkele guldens per jaar was geen exorbitant bedrag, maar was wel net te veel voor de gemiddelde arbeider. Ten tweede had men een zekere basiskennis van de Europese politiek, geografie, en militaire strategie en tactiek nodig om de informatie te kunnen verwerken. De krantenberichten waren namelijk wel beknopt, maar tegelijkertijd ook zeer gedetailleerd. De lezer kon bijvoorbeeld met behulp van de kranten precies op een kaart uittekenen welke veldheer waar hoeveel troepen had zitten, maar de consequenties hiervan werd men geacht zelf te begrijpen.

Voor de iets minder ingevoerde lezer waren er daarom talrijke pamfletten op de markt die de "hoogtepunten" beschreven. Populaire onderwerpen waren de kroning van Frederik V als koning van Bohemen, de discussies in het Engelse parlement over steun aan de schoonzoon van de Engelse koning Jacobus I, en de begane wreedheden in de Valtellina. De iets "spannendere" onderwerpen prikkelden natuurlijk de verbeelding van een breder publiek, en waren derhalve commercieel interessanter. Vele berichten hadden behalve om hun beeldende verhaal an sich, extra betekenis voor het gereformeerde lezerspubliek, omdat de meeste hoofdrolspelers aan het begin van de oorlog hun geloofsopvattingen deelden, en de meest bloedige verhalen, zoals die uit de Valtellina, calvinistische slachtoffers betrof. In mijn selectie zijn er echter ook aanwijzingen voor een markt voor pamfletten gericht op een luthers publiek, die in de Republiek voor een deel ook bestond uit vele Duitse immigranten. Een commentaar op de sluiting van een lutherse kerk in Duitsland werd bijvoorbeeld naar het Nederlands vertaald en herdrukt.

Berichten van ooggetuigen waren de beste bron van informatie. Zij gaven de grootste kans op betrouwbare informatie. Zeker de krantenuitgevers investeerde daarom veel in een uitgebreid netwerk van oorlogscorrespondenten. Om dezelfde reden van betrouwbaarheid werden er ook veel officiële edicten/plakaten en brieven van gezagsdragers op de markt gebracht. De laatste hadden als bonus dat ze een direct beeld gaven van de denk- en handelwijze van de personen die het meeste invloed hadden op het vervolg van de oorlog. Of de brief nou van een vriend of vijand was, ze gaven de lezer een inkijkje in de

oorlogsontwikkelingen. Hieruit konden ze afleiden of de situatie zich al dan niet in de door hen gewenste richting ontwikkelde. Tegelijkertijd moet daar wel bij bedacht worden dat veel brieven niet slechts vanuit het spel van vraag en aanbod op de markt gebracht werden. Velen zijn waarschijnlijk ook vanuit het oogpunt van propaganda op de markt gebracht. Met name de Paltsvorst en zijn vrouw hadden er veel belang bij om de interesse in hun zaak levend te houden. De behoefte van het publiek zal dus ook in veel gevallen niet autonoom gegenereerd zijn. Hoe zeer de berichtgeving soms ook opgedrongen moet zijn geweest, de ruime hoeveelheid overgebleven materiaal doet sterk vermoeden dat een aanzienlijk deel van de bevolking hier zeer ontvankelijk voor was.

De meer beschrijvende berichtgeving wekte daarom ook de interesse van tijdsgenoten in een stroom van pamfletten die de kennis over de oorlog vanuit een ander oogpunt probeerde te beïnvloeden. In de eerste plaats waren dit de pamfletten die aan de lezer de gebeurtenissen vanuit een historisch, politiek, juridisch en maatschappelijk perspectief probeerden te verklaren. De legitimiteit van een opstand was namelijk niet vanzelfsprekend. Er zijn derhalve veel stukken van auteurs gedrukt die hun publiek probeerden te overtuigen van de juistheid van hun zaak, of anderen aanspoorden tot een actievere bijdrage. Soms werd ook de mening van de opponent gedrukt om het publiek in de Republiek te laten zien dat de "vijand" niet sliep en dat men ten alle tijden beducht moest blijven. Er zitten grote verschillen in de toegankelijkheid van deze betogen. Sommige zijn zo sterk juridisch van aard, of slechts in het Latijn gedrukt, dat ze kennelijk alleen voor een hoogopgeleid publiek bedoeld waren.

Na meer dan tien jaar oorlog kwam er ook vraag naar overzichtswerken. Deze geschiedschrijving was vooral geïnspireerd op de successen van Gustaaf Adolf. Het delen in de vreugde over successen is een belangrijk cultureel bindmiddel. Dit leidde tot vele creatieve uitingen van dankbaarheid jegens de Zweedse koning. Tegelijkertijd hielden verhalen over heldendom de lezer ook een spiegel voor. Zij toonden een hoger moreel peil, waarna eigenlijk iedereen zou moeten streven. Niet iedereen had natuurlijk altijd evenveel zin om lang te peinzen over de aangeboden informatie. Gelukkig was er daarom ook een levendige handel in voorspellingen en profetieën. Deze hadden de toekomst al van te voren bloot gelegd, en men hoefde de aangeboden tekenen nog slechts te herkennen als ze kwamen. Met name de berekende voorspellingen werden vaak als propaganda door de verschillende Europese machtshebbers op de markt gebracht, omdat een gunstige uitleg extra vertrouwen in het leiderschap en handelen van de vorst kon brengen.

De onzekerheid over de toekomst deed ook in de Republiek, ondanks dat men niet altijd direct de consequenties van de oorlog ervoer, het geloof in het naderen van het einde der

tijden groeien. In Nederland werd dit debat gedomineerd door de orthodox gereformeerden. Zij waarschuwden hun achterban om zich klaar te maken en er te allen tijde voor te zorgen dat hun lampen brandend waren. Dit werd ook gestimuleerd door een door verschillende auteurs gesignaleerd sterk Europees calvinistisch bewustzijn. Het gevoel van culturele eenheid, maakte dat de "pijn" van mensen in de ene regio ook sterk in andere gebieden werd gevoeld. Er was dus om verschillende redenen een brede interesse in de ontwikkelingen in Duitsland, en zal dus in verschillende maatschappelijke lagen een publiek debat hebben uitgelokt. Om een vollediger beeld te krijgen, zou er meer onderzoek gedaan moeten worden naar de beeldcultuur rondom de Dertigjarige Oorlog in de Republiek. Ook zou het interessant zijn om de Duitse pamfletten en krantenarchieven naast de Nederlandse te leggen om te kijken welke berichten wel, en welke juist niet in de Republiek werden overgenomen.

Literatuurlijst

Archieven

- ✧ Bijzondere collecties Koninklijke bibliotheek
- ✧ Catalogus Meulman
- ✧ Catalogus provinciale bibliotheek Zeeland
- ✧ Catalogus van Someren
- ✧ Collectie van Alphen
- ✧ Collectie Knuttel
- ✧ Collectie Müller
- ✧ Collectie Thysius

Artikelen

- ✧ Arblaster, P., 'Posts, newsletters, newspapers: England in a European system of communications', *Media history* 11 (2005) 21-36.
- ✧ Bahlcke, J., 'Modernization and state-building in an east-central European estates' system: the example of the confederatio Bohemica in 1619' in *Parliaments, estates and representation* 17:1 (1997) 61-73.
- ✧ Boer, Th. A., 'De rechtvaardige oorlog: zoeken naar de zin van een eeuwenoud concept' in *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 67 (april 2003).
- ✧ Couvée, D.H., 'The first coranteers, the flow of news in the 1620's', *International communication gazette* 8 (1962) 22-36.
- ✧ David, Z.V., 'Utraquists, lutherans, and the Bohemian confession of 1575' in *Church history* 68:2 (1999) 294-336.
- ✧ Droste, H., 'Spedire una lettera fra Amsterdam e Stoccolma: Una questione di fiducia e precauzioni' (Een brief verzenden tussen Amsterdam en Stockholm: Een kwestie van vertrouwen en voorzorgsmaatregelen), in *Quaderni Storici* 122 (2006) 367-383.
- ✧ Hof, W.J., op 't, 'The oldest Dutch commercial oeuvre lists in print' in *Quaerendo* 23 (1993) 265-290.
- ✧ Hoftijzer, P.G., 'Het Leidse wonder: Boekhandel en uitgeverij in Leiden rond 1600' in *Werkwinkel* 4 (2009) 7-20.
- ✧ Klassen, J., 'The disadvantaged and the Hussite revolution' in *International review of social history* 35 (1990) 249-272.
- ✧ Kosáry, D., 'Gabriel Bethlen: Transylvania in the XVIIth century' in *The slavonic and East European review* 49 (1938) 162-173.
- ✧ Kuijpers, E., 'Lezen en schrijven: onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam' in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23:4 (1997) 490-522.
- ✧ Leerintvelt, A., 'Politiek, religie en literatuur: Het fonds van de Haagse drukker en uitgever Aert van Meurs en de familie Huygens' in *De Zeventiende eeuw* 8 (1992) 139-147.
- ✧ Lesaffer, R., 'Het einde van de Habsburgse economie in Europa. De kardinaal-infant en het Spaans-Oostenrijkse 'familiepact' (1633-1637) in *Revue belge de philologie et d'histoire* 74:2 (1996) 317-364.
- ✧ Maier, I., 'Zeventiende-eeuwse Nederlandse kranten vertaald voor de tsaar' in *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12 (2009) 27-49.

- ✧ Odložilík, O., 'A church in a hostile state: the unity of the Czech brethren' in *Central European history* 6:2 (1973) 111-127.
- ✧ Paltimessa, J.R., 'The Prague uprising of 1611: property, politics and catholic renewal in the early years of Habsburg rule' in *Central European history* 31:4 (1998) 299-328.
- ✧ Selm B., van, ' "... te bekomen voor een Civielen prijs". De Nederlandse boekprijs in de zeventiende eeuw' in *De Zeventiende eeuw* 6 (1990) 98-114.
- ✧ Theibault, J., 'Jeremiah in the villages: prophecy, preaching, pamphlets and penance in the Thirty years'war' in *Central European History* 27.4 (1994) 441-460.

Boeken

- ✧ Aa, A.J., van der (red.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 20* (Haarlem 1887).
- ✧ Akkerman, N., 'Cupido en de eerste koningin in Den Haag' in E. Kloek, F. Blom en A. Leerintvelt (red.), *Vrouwen rondom Huygens* (Hilversum 2010).
- ✧ Asch, R.G., 'Elizabeth, Princess[Elizabeth Stuart] (1596–1662), queen of Bohemia and electress palatine, consort of Frederick V' in H. C. G. Matthew en B. Harrison (eds.) *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004).
- ✧ Asch, R.A., *The Thirty years war: The Holy Roman Empire and Europe, 1618-48* (Basingstoke 1997).
- ✧ Barnes, R.B., *Prophecy and gnosis: apocalypticism in the wake of the Lutheran reformation* (Stanford 1988).
- ✧ Baron, S.A., 'Butter, Nathaniel' in H. C. G. Matthew en B. Harrison (eds.), *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004).
- ✧ Behringer, W., *Im Zeichen des Merkur: Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit* (Göttingen 2003).
- ✧ Beyreuther, E., 'Hoë von Hoënegg, Matthias, in F. Wagner (red.), *Neue Deutsche Biographie* 9 (München 1972).
- ✧ Bireley, R., *The jesuits and the thirty years war: kings, courts and confessors* (Cambridge 2003).
- ✧ Black, J., *Kings, nobles & commoners: states and society in early modern Europe, a revisionist history* (Londen 2004).
- ✧ Brienens, T., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* (Kampen 1987).
- ✧ Broekema, J., *Catalogus van de pamfletten, tractaten enz. aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland deel 1 1568-1795* (Middelburg 1892).
- ✧ Brownlees, N., 'Spoken discourse in early English Newspapers' in J. Raymond (eds.), *News networks in seventeenth century Britain and Europe* (Londen 2006).
- ✧ Brugmans, H., 'Lampe (Barend)' in P.C. Molhuysen, P.C. Blok en Fr. K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 7* (Leiden 1927).
- ✧ Conboy, M., *Journalism: a critical history* (Londen 2004).
- ✧ Cuno, A.F.W., 'Scultetus, Abraham', in *Allgemeine Deutsche Biographie* 33 (Leipzig 1891).
- ✧ Dahl, F., *Dutch corantos 1618-1650* (Den Haag 1946).
- ✧ Dallmeier, M., *Quellen zur Geschichte des Europäischen Postwesens 1501-1806 teil 1* (Kallmünz 1977).
- ✧ David, Z.V., 'Utraquism as a commoners' church' in Z.V. David en D.R. Holeton (eds.), *The Bohemian reformation and religious practice vol. 8* (Praag 2011).
- ✧ Deursen, A. Th., van, 'Slatius, Henricus' in D. Nauta (red.) *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme deel 1* (Kampen 1978).
- ✧ Dijkstra, P. en P. Verkruijsse, *De archeologie van het gedrukte boek 1.01* (Saru 2010).

- ✧ Dooley, B., 'News and doubt in early modern culture' in B. Dooley en S. Baron (eds.), *The politics of information in early modern Europe* (Londen 2001).
- ✧ Enschedé, J.W., 'Ravesteyn (Paulus Aertsz. van)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 2* (Leiden 1912).
- ✧ Eysten, J., 'Christiaan, hertog van Brunswijk' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 3* (Leiden 1914).
- ✧ Graves, R., *Griekse mythen* (Houten 1993).
- ✧ Györy von Nádudvar, A., 'Schlick, Joachim Andreas', in *Allgemeine Deutsche Biographie 31* (Leipzig 1890).
- ✧ Haak, S.P., 'Pontanus (Johannes Isacius of Johan Isaakszoon)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 1* (Leiden 1911).
- ✧ Harline, C.E., *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht, 1987).
- ✧ Harms, R., *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Utrecht 2010).
- ✧ Harms, R., 'Thievery of literature. Consequences of the interaction between politics and commerce for the form and content of pamphlets' in F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders (eds.), *Pamphlets and politics in the Dutch republic* (Leiden 2011).
- ✧ Hart, M.C., 't, *The making of a bourgeois state: war, politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester 1993).
- ✧ Heinisch, R.R., 'Mansfeld, Ernst II. Graf von', in K.O. von Aretin (red.) *Neue Deutsche Biographie 16* (München 1990).
- ✧ Helmers, H.J., *The royalist Republic: literature, politics and religion in the Anglo-Dutch public sphere (1639-1660)* (Leiden 2005).
- ✧ Hof, W.J., op 't, *Biografie van de werken van Eeuwout Teellinck* (Kampen 1988).
- ✧ Jaitner, K., 'Schoppe, Kaspar', in H.G. Hockerts (red.), *Neue Deutsche Biographie 23* (München 2007).
- ✧ Japikse, N., 'Oudenhoven (Jacob van)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 2* (Leiden 1912).
- ✧ Keblusek, M., *Boeken in de Hofstad: Haagse boekcultuur in de gouden eeuw* (Hilversum 1997).
- ✧ Keblusek, M., 'Nieuwsvoorziening in de republiek: De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken' in H. Kleyer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en teksten: cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992).
- ✧ Kelsey, S., 'Scott, Thomas (d. 1626)' in H. C. G. Matthew en B. Harrison (eds.), *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004).
- ✧ Kintsch, W. en M. Franzke, 'The role of background knowledge in the recall of a news story' in R. Lorch and E.J. o'Brien (eds.), *Sources of coherence in reading* (Hillsdale 1995).
- ✧ Klinkert, C.M., *Knokpartijen, krant en kunst: oorlogsverslaggeving in nieuwsprenten en pamfletten rond 1600*, in J. de Kruif, M.M. Drees en J. Salman, 'Het lange leven van het pamflet: Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900' (Hilversum 2006).
- ✧ Klinkert, C.M., *Nassau in het nieuws: Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005).
- ✧ Knuttel, W.P.C., 'Avontroot (Johannes Bartholomeus)' in P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 1* (Leiden 1911).
- ✧ Kuijpers, E., *Migrantenstad: immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende eeuw Amsterdam* (Hilversum 2005).

- ✧ Leendertsz jr., P., 'Vondel (Joost van den)', P.C. Molhuysen en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 4* (Leiden 1918).
- ✧ MacCulloch, D., *Reformatie: het Europese huis gedeeld 1490-1700* (Utrecht 2005).
- ✧ Malcolm, N., *Reason of state, propaganda and the thirty years' war: An unknown translation by Thomas Hobbes* (Oxford 2007).
- ✧ Marshall, R.K., 'Elizabeth Stuart, die Winterkoningin' in P. Wolf, M. Henker e.a. (eds.), *Der Winterkönig Friedrich von den Pfalz: Bayern und Europa im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges* (Augsburg 2003).
- ✧ Meijer Drees, M. en E. Stronks, *Wat wonders wat nieuws! De Zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002).
- ✧ Murdock, G., *Calvinism on the frontier, 1600-1660: International Calvinism and the reformed church in Hungary and Transylvania* (Oxford 2000).
- ✧ Nieuwenhuizen, van, 'Teellinck (Eewoud)' in A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 5* (Haarlem 1859).
- ✧ Overvoorde, J.C., *Geschiedenis van het postwezen vóór 1795, met de voornaamste verbindingen met het buitenland* (Leiden 1902).
- ✧ Parker, G., *The thirty years' war* (Londen 1984).
- ✧ Pedersen, O., 'Astronomy' in D.C. Lindberg (ed.), *Science in the middle ages* (Chicago 1978).
- ✧ Petit, L.D., *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten, verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius eerste deel 1500-1648* (Den Haag 1882).
- ✧ Polišenký, J.V., *The Thirty years war* (Los Angeles 1971).
- ✧ Prak, M., *The Dutch Republic in the seventeenth century* (Cambridge 2005).
- ✧ Prinsen, J., 'Cats (Jacob)' in P.C. Molhuysen, Fr. K.H. Kossman en P.C. Blok (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 6* (Leiden 1924).
- ✧ Raymond, J., (eds.), *News networks in seventeenth century Britain and Europe* (Londen 2006).
- ✧ Roelofs, H. Ch. J., *De invloed van het geslacht Thurn und Taxis op de verkeersontwikkeling in Europa van 1500-1900* (Utrecht 1941).
- ✧ Saywer, J.K., *Printed poison: pamphlet propaganda, faction politics, and the public sphere in early seventeenth-century France* (Oxford 1990).
- ✧ Schmidt, P., *Spanische Universalmonarchie oder "Teutsche Libertet": das Spanische Imperium in der Propaganda des Dreissigjährigen Krieges* (Stuttgart 2001).
- ✧ Schneider, M. en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978: van 'nieuwstydinghe tot dagblad'* (Baarn 1979).
- ✧ Schottenloher, O., 'Andreae, Johann Valentin', in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie 1* (München 1953).
- ✧ Schröder, T., 'The origins of the German press' in B. Dooley en S.A. Baron (eds.), *The politics of information in early modern Europe* (Londen 2001).
- ✧ Schubert, F. H., 'Bucquoi, Karl Bonaventura Graf von' in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie 2* (München 1955).
- ✧ Schultze, J., 'Carion, Johannes' in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie 3* (Berlijn 1957).
- ✧ Seidel, R., *Späthumanismus in Schlesien* (Berlijn 1994).
- ✧ Smit, J.G. en J. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal nieuwe reeks 1610-1670: Vierde deel 1619-1620* (Den Haag 1981).
- ✧ Someren, J.F., van, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken tweede deel* (Utrecht 1922).

- ✧ Stail, G., 'Birghden, Johann von den', in O. Stolberg (red.), *Neue Deutsche Biographie* 2 (Berlijn 1955).
- ✧ Stolp, A., *De eerste couranten in Holland* (Amsterdam 1938).
- ✧ Taylor, P.M., *Munitions of the mind: a history of propaganda from the ancient world to the present day* (Manchester 2003).
- ✧ Tiele, P.A., *Bibliotheek van Nederlandse pamfletten: eerste afdeling verzameling van Frederik Müller eerste deel 1500-1648* (Amsterdam 1858).
- ✧ Tricht, H.W., van e.a. (red.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft deel 2* (Culemborg 1977).
- ✧ Urbánek, V., 'The comet of 1618: eschatological expectations and political prognostications during the Bohemian revolt' in J.R. Christianson et. al. (eds.), *Tycho Brahe and Prague: crossroads of European science* (Schesslitz 2002).
- ✧ Wilson, P. H., *Europe's tragedy: A history of the Thirty years war* (Londen 2009).
- ✧ Wormald, J., 'James VI and I (1566-1625), king of Scotland, England and Ireland' in H. C. G. Matthew en B. Harrison (eds.), *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004).
- ✧ Worp, J.A., 'Herckmans (Elias)' in P.C. Molhuysen, en P.C. Blok (red.) (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 3* (Leiden 1914).
- ✧ Wulp, J.K., van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman eerste deel 1500-1648* (Amsterdam 1866).
- ✧ Wumkes, G.A., 'Meijer (Rudolphus)' in P.C. Molhuysen en Fr. K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek deel 9* (Leiden 1933).
- ✧ Zanden, J.L., van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme: opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1800* (Bergen 1991).
- ✧ Zijlstra, W.C., *Den Zeusen beesem deel 1* (Middelburg 1994).

Kranten

- ✧ Broer Janszoon, *Zonder vaste titel.*

Jaar 1619:	10 februari. 15 juni. 22 juni. 31 augustus. 22 november (extraordinair).
Jaar 1620:	5 december.
Jaar 1622:	21 mei. 1 juni. 4 juni.
Jaar 1626:	30 mei. 4 juli. 25 juli.

- ✧ Broer Janszoon, *Tijdinghen uyt verscheyden quartieren.*

Jaar 1629:	11 augustus.
------------	--------------

- ✧ Hilten, C., van, *Courante uyt Italien, Duytsland, &c.*

Jaar 1618: 14 juni.
 21 juni.
 15 november.
 23 november.
 30 november.
 Jaar 1619: 25 november.
 Jaar 1620: 21 augustus.

✧ Hilten, J., van, *Courante uyt Italien, Duytsland, &c.*

Jaar 1626: 15 augustus.
 5 september.
 12 september.
 19 september.
 Jaar 1627: 30 maart.
 Jaar 1629: 3 maart 1629.
 17 maart.
 8 december.
 Jaar 1630: 5 januari.
 19 januari.
 Jaar 1631: 18 januari
 7 juni.

Pamfletten (in chronologische volgorde)

- ✧ Anoniem (1618), *Apologia ofte volcomen verantwoordinghe* (Amsterdam 1618).
- ✧ Anoniem (1618), *Cort bericht ende wederlegginge der beswaernissen en betichtinghen* (Den Haag 1618).
- ✧ Hoefnagel, Jacques, *Copie van twee brieven geschreven wt Praghe den 21 ende 28 may, anno 1618* (Den Haag 1618).
- ✧ Anoniem, *Boheemsche victorien* (Leiden 1619).
- ✧ Anoniem, *De redenen die de staten van Bohemen beweecht hebben den erts-hertoch Ferdinandus te verworpen* (Dordrecht 1619).
- ✧ Anoniem, *Des duyvels alarm-slagh* (Leiden 1619).
- ✧ Anoniem, *Des fursten-daghs resolutie* (Den Haag 1619).
- ✧ Anoniem, *Relatio nuperi itineris proscribtorum Iesuitarum ex regnis Bohemiae & Ungariae* (Praag 1619).
- ✧ Cats, J., *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre* (Middelburg? 1619).
- ✧ Gabór, Bethlen, *Brief van Gabriel Bethlemi prince van Transylvanien, ghesonden aen den heere grave van Toren in Moravia* (Den Haag 1619).
- ✧ Frederik V, *Pvblicque vytschriivinghe* (Den Haag 1619).
- ✧ Gábor, Bethlen, *Brief van Gabriel Bethlemi prince van Transylvanien* (Den Haag 1619).
- ✧ Standen van Moravië en Hongarije, *Edict ofte placcaet* (Den Haag 1619).

- ✧ Weiss, S. (red.), *Apologie ou declaration des raisons pour lesquelles les trois estats des royaume Boheme sub utraque ont esté contraints de prendre les armes pour leur defence & conseruation* (Leiden 1619).
- ✧ Andreae, J., *Gheestelijcke Boheemsche trommel* (? 1620).
- ✧ Anoniem, *Bref récit de la bataille generale donnée, de prague, et auszi comment le chasteau avec ladicte ville a esté gaigné* (Praag 1620).
- ✧ Anoniem, *Triumphe voor de victorie. Den Roomse roffelpot* (Amsterdam 1620).
- ✧ Anoniem, *Verre-kijcker ofte secrete Fransch, Engelsch, Hollandtsche instructie* (Antwerpen 1620).
- ✧ Frederik V, *Artyckelen van het eeuwich verbondt* (Amsterdam 1620).
- ✧ Frederik V, *Copie de la lettre du roy du Boheme of Copie vanden des briefs des conings van Bohemen* (Den Haag 1620).
- ✧ Joachim-Ernst van Brandenburg, *Vrede-pvncden tusschen den evangelische ende catholijcke geunieerde standen tot Ulm besloten* (? 1620).
- ✧ Schoppe, K., *Den eygen sin, ende meyninghe vande oorlogen in Europa* (? 1620).
- ✧ Scultetus, A., *Klaer vertoogh* (? 1620).
- ✧ Scultetus, A., *Nuda demonstratio* (? 1620).
- ✧ Slatius, H., *Amsterdamsche nouvelles* (Amsterdam 1620).
- ✧ Spinola, *Sendbrieff marquis Spinolae* (Brussel 1620).
- ✧ Teellinck, E., *Boheemsch geluyt ofte Christelyck gespreck* (Amsterdam 1620).
- ✧ Teellinck, E., *Christelyck gespreck over het Boëmsche wesen ende d'oorloge daer ontrent ontstaende* (Amsterdam 1620).
- ✧ Vergaderde protestantse vorsten en Frederik V, *Copie van het schrijven aen chur Palts ghedaen* (? 1620).
- ✧ Anoniem, *Comes palatinus palans sine comite* (? 1621).
- ✧ Anoniem, *Triumphe naer de victorie. Den calvinische roffelpot* (Antwerpen 1621).
- ✧ Anoniem, *Voltolynsche tyrannye* (Arnhem 1621).
- ✧ Avontroot, J.B., *Christelyck onderricht aen alle coningen en princen des Roomschen gebieds* (Amsterdam 1621).
- ✧ Ferdinand II, *Copia vande keyserlijcke achtsverclaringe* (? 1621).
- ✧ Ferdinand II, *Copia van eenighe brieven die hare keyserlijcke majesteyt met eygener handt gheschreven heeft* (Arnhem 1621).
- ✧ Jacobus I, *Oratie welcke de coninck van Groot Brittanien ghedaen heeft* (Arnhem 1621).
- ✧ Liptitz, J., *Apocalijptische oordeel* (Den Haag 1621).
- ✧ Lohe, I.I.V., *Journael oft dach-register, van alle het ghedenckweerdichste datter is voor gevallen* (Amsterdam 1621).
- ✧ Teellinck, E., *Een hardt bode brengende quade tydinge uyt Boëme* (Amsterdam 1621).
- ✧ Anoniem, *A true relation of all such battailes as hawe beene fought in the Palatinate* (Londen 1622).
- ✧ Anoniem, *Discours veritable de tout ce qui s'est passé* (Amsterdam 1622).
- ✧ Anoniem, *Eygentlijcke afbeeldinghe der strecke stadt ende casteel Manheym, met het belegh ende innemen der selve. Geschiet in den name der keyserl. Majest. door des hertochs van Beyeren, generael velt-oversten, den grave van Tilly* (Amsterdam 1622).
- ✧ Anoniem, *Kort ende waerachtig verhael*, (Den Haag 1622).
- ✧ Anoniem, *Literae interceptae, ex autographis transcriptae ad eadem* (? 1622).
- ✧ Anoniem, *Optocht der princen, alles voorseyt inden Italiaenschen waersegger* (? 1622).
- ✧ Anoniem, *Verhael van 'tghene ghepasseert is* (Den Haag 1622).
- ✧ Maginus, A., *Den Italiaenschen whaerseggher* (Bologna 1622).

- ✧ Outhovius, J., *Historisch verhael der beginsel, voortganck, moordadichheit, leere ende grouwelikheden der Jesuyten* (Den Haag 1622).
- ✧ Teelinck, E., *Basuyne des heyligen oorloogs* (Amsterdam 1622).
- ✧ Wildmeer, L., *Copie van seekeren brieff geschreven den 17. junij 1622* (Den Haag 1622).
- ✧ Anoniem, *Een prophetie ofte voorsegginghe ghemaect opte nieuwe fortificatie van Heydelbergh anno 1621 den 24. april* (Utrecht 1623).
- ✧ Habersack, D.E., *De alder-ghedenckwaardichste oorlooghs-memorien, van het groot vvonder-iaer anno 1622.* (Leiden 1623).
- ✧ Hoë von Hoënegg, M., *Copie van 't origneel schrijven* (Amsterdam 1623).
- ✧ Varposco, A., *Piis manibus primorum regni Bohemiae, à Ferdinando II* (? 1623).
- ✧ Wassenaer, N., *Memorable ofte wonderlijcke, onghehoorde, noyt desghelijcke ghelesen, of ghesiene acte van liefde* (Amsterdam 1623).
- ✧ Anoniem, *Translaet uyt seeckere missive* (Den Haag 1624).
- ✧ Herckmans, E., *Slach van Vlaenderen* (Amsterdam 1624).
- ✧ Scott, T., *Politijcke redenen* (1624 Den Haag).
- ✧ Scott, T., *Politijcke redenen* (1624 Utrecht).
- ✧ Scott, T., *Politijcke redenen waerom dat de koning van Engelandt alle handelingen soude nalaeten, maer oorlogh aenvaerden tegen den Spangiart* (Den Haag 1624).
- ✧ Vinck, J., *Seeckere prophetie beschreven door den seer wysen ende wel gheleerden doctor Iohannes Vinck* (Groningen 1624).
- ✧ "Postellion", *De groote prophecye van Postellion* (? 1625).
- ✧ Magini, *Den onvervalschten Italiaenschen waer-seggheer* (? 1626).
- ✧ Teellinck, W., *Geestelijke couranten* (Den Haag 1626).
- ✧ Anoniem, *Schrijvens van de Rooms keyserlijcke majestyts biecht-vader, aen een voornemen Jesuyt tot Hildesheym* (Den Haag 1628).
- ✧ Anoniem, *Remonstrantie van wegghen den conick van Bohemen* (Leeuwarden 1629).
- ✧ Anoniem, *Copie. korte ende waerachtighe aenwysinghe waeromme hare konincklijke majesteyt van Sweden etc. de stadt Maaghdeburgh niet en hebbe konnen ontsetten* (Den Haag 1631).
- ✧ Anoniem, *Den betaelden adelaer* (Amsterdam 1631).
- ✧ Anoniem, *Den Duydschen verlossinghe* (? 1631).
- ✧ 'Aramprapes', *Ghebedt eens jesuyts priester tot Aken, ghenaemt Aramprapes* (Hoorn 1631).
- ✧ Gustaaf Adolf, *Extract wt d'oratie van syne conincklijke majesteyt van Sweden* (Amsterdam 1631).
- ✧ Lampe, B., *Sweedsche oorloghen* (Dordrecht 1631).
- ✧ Meijer, R., *Mortis violentia, ofte doodts-ghewelt* (Den Haag 1631).
- ✧ Pontanus, J.I., *Toneel van Europa* (Harderwijk 1631).
- ✧ Vondel, J., van den, *Lyckoffer van Maeghdeburgh* (Amsterdam 1631).
- ✧ Anoniem, *Paeps- en- Geuse Krijghraedt* (? 1632).
- ✧ Anoniem, *Triumphante inhalinghe van sijne Majest. van Bohemen, by sijne konincklike Majesteyt van Sweden* (Arnhem 1632).
- ✧ Lampe, B., *Sweedsche oorloghen deel 1* (Arnhem 1632).
- ✧ Lampe, B., *Het tweede deel vande Sweedsche oorloghen* (Amsterdam 1632).
- ✧ Anoniem, *Extract uyt seeckere missive geschreven by een hooft-officier uyt het hooft-legher van sijne doorluchticheyt den lant-grave van Hessen* (Den Haag 1633).
- ✧ Clemens, V., *Excessus Augusti ad deos libri III sive heroi manes* (Leiden 1633).
- ✧ Lampe, B., *Het derde deel vande Sweedsche oorloghen* (Amsterdam 1633).

- ✧ Pels, N., *Lyck-tranen over den wyt-beroemden en zeegh-haften krijghs-helt Gvstaef Adolph* (Amsterdam 1633).

Websites

- ✧ Boterman F. (2009), <http://archieff.nrc.nl/index.php/2009/Oktober/23/Boeken/b06/Een+vermijdbare+catastr+ofe/check=Y> (bezoekt op 29 juni 2012).
- ✧ Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren (DBNL) (2012), op <http://www.dbnl.org/> (bezoekt op 27 juni 2012).
- ✧ Encyclopædia Britannica online editie 2012, *Ambrogio di Filippo Spinola, marquis de los Balbases*, op <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/560183/Ambrogio-di-Filippo-Spinola-marquis-de-los-Balbases/> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Grootes, E.K. (red.), *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* (Muiderberg 1988), op http://www.dbnl.org/tekst/won001wond01_01/won001wond01_01.pdf (bezoekt op 26 juni 2012).
- ✧ Hemels Brood (2012), <http://www.hemels-brood.nl/Database%20publicaties/Bijbelstudies/Psalm%2091.htm> (bezoekt op 21 juni 2012).
- ✧ Just, J., *Neue Forschungen zur Reformationsgeschichte Böhmens und Mährens* (Praag 2008) op <http://www.volny.cz/mathesius/102n.shtml> (bezoekt op 21 juni 2012).
- ✧ Koninklijke bibliotheek (2012), <http://www.kb.nl/> (bezoekt op 28 juni 2012).
- ✧ Laurentius, Th., 'Hst. 2.1.3: 1585 - 1725 - Papier (incl. productie, watermerken, papierhandel)', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek* op <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.1.3/maximumRecords/1> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Mijn Gelderland (2012), <http://www.mijngelderland.nl/#/ gelderland/ arnhem-als-drukkerscentrum> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Mille anni di scienza in Italia (2012), <http://www.imss.fi.it/milleanni/cronologia/biografie/magini.html> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Nieuw Nederlands biografisch woordenboek online (NNBW) (2012), op http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=0&size=800&accessor=accessor_index&source=1 (bezoekt op 27 juni 2012).
- ✧ Rijksmuseum (2012), <http://www.rijksmuseum.nl/collectie/?lang=nl> (bezoekt op 27 juni 2012).
- ✧ Salman, J., 'Hst. 2.3.6: 1585 - 1725 - Handelsvormen/betaling', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek* op <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.3.6/maximumRecords/1> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Short title catalogue Netherlands (STCN) (2012), op <http://picarta.pica.nl/xslt/> (bezoekt op 26 juni 2012).
- ✧ Stadsarchief Amsterdam (2012), <http://stadsarchief.amsterdam.nl/> (bezoekt op 27 juni 2012).
- ✧ Statenvertaling (2012), <http://www.statenvertaling.net/> (bezoekt op 21 juni 2012).
- ✧ The early modern pamphlets online (Tempo) (2012), op <http://tempo.idcpublishers.info.access.authkb.kb.nl/protected/> (bezoekt op 26 juni 2012).

- ✧ Verkruijsse, P.J., 'Hst. 2.2.4: 1585 - 1725 - Kopij, zetten, drukken (drukpersen, drukinkt) en correctie', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek* op <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.2.4/maximumRecords/1/termenkaart/weerdruk> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Visser, P., 'Hst. 2.4.3: 1585 - 1725 - Typen lezerspubliek', in M.T.G.E. van Delft en C. de Wolf, *Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Den Haag 2003) op <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.4.3/maximumRecords/1> (bezoekt op 4 juni 2012).
- ✧ Wikipedia.de (2012), http://de.wikipedia.org/wiki/Albrecht_Jan_Smi%20%99ick%20%BD_von_Smi%20%99ice (bezoekt op 21 juni 2012).